

1996 - 1

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

BULLETIN

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheim (hoofdredacteur),
drs. H. Sarfatij,
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. de eindredacteur
RDMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Archeologisch Informatie Centrum

dr. Riemer R. Knoop en
mw. drs. Birre B. Walvis

Summaries

mw. drs. V.J.M.W. Vrijman

Lay-out en vormgeving

Walburg Druk

Abonnementen

Bureau KNOB,
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756
fax 030-2312951
Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,—
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 75,—;
f 50,— (tot 27 jr); f 125,— (instelling etc.).
Opzeggingen voor 1 december van het jaar.

Druk

Walburg Druk
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 0575-541522.

ISSN 0166-0470

INHOUD

Lex Bosman De oratie van M.D. Ozinga (1948), het ontstaan van de gotiek en het probleem van stijlperioden	1
Edwin Paar De 'Nederlandse school' der fortificatieleer en de theoretische en praktische invloeden op de Portugese militaire architectuur in de zeventiende eeuw	12
Bernadette van Hellenberg Hubar en Wies van Leeuwen Luctor et Emergo. Een voorzet voor het post-MIP aan de hand van twee bedreigde hoogtepunten uit het oeuvre van rijksbouwmeester Gijsbert Friedhoff	24
Publikaties Marjan Buyle en Anna Bergmans, Middeleeuwse muurschilderkunst in Vlaanderen (recensie Marieke van Vlieden) Wijnand V.J. Freling, Stucwerk in het Nederlandse woonhuis uit de 17e en 18e eeuw (recensie Eloy Koldewij)	34 35
Signalementen	36
Monumentenzorg Een cultuurhistorische overzichtskaart (1:200.000) van het Groene Hart (G.J. Borger)	37
KNOB Verslag van de jaarvergadering op 17 november 1995 in het stadhuis van Almere. Het cultuurhistorisch belang van het nieuwe land (G.J. Borger) Jaarrede 27 januari 1996 (G. Heuff)	37 38
Summaries	39
Auteurs	40

*Afbeelding omslag:
Detail voorgevel van het Kantongerecht in Oostburg
(foto Oscar de Milliano, Oostburg 1953,
collectie Bureau Rijksbouwmeester 's-Gravenhage).*

BULLETIN KNOB

Jaargang 95, 1996, nummer 1

De oratie van M.D. Ozinga (1948), het ontstaan van de gotiek en het probleem van stijlperioden

Lex Bosman

Stijlbegrip

Waarom mensen ooit – heel lang geleden – bouwsels hebben gemaakt, is ogenschijnlijk beter te begrijpen dan de kwestie waarom ze afbeeldingen zijn gaan maken. Beschutting tegen de elementen, maar ook de afbakening van een eigen plek zal daarbij wezenlijk geweest zijn, net als het creëren van bijzondere of heilige plaatsen. Beheersing van de menselijke motoriek, uitvindingen van werktuigen, het vinden, vervaardigen en kunnen toepassen van materialen, deze en andere factoren hebben bijgedragen aan wat de vroegste geschiedenis van de bouwkunst is. Maar de Europese mensen hebben het daarbij al duizenden jaren niet gelaten: ze hebben hun manier van bouwen steeds weer veranderd. En dat niet alleen omdat de techniek verbeterd werd, of omdat andere materialen beter geschikt bleken te zijn. Zonder die veranderingen zou het vak architectuurgeschiedenis er misschien niet eens gekomen zijn. Tegelijk blijven de veranderingen al generaties lang voor problemen zorgen, die soms wel uit de weg gegaan kunnen worden, maar juist daardoor blijven vragen om nieuwe belangstelling.

Sinds er vanaf de zestiende eeuw geschiedenissen van de kunst en de architectuur geschreven zijn en er uiteindelijk een discipline kunstgeschiedenis is ontstaan, behoort het tot de meeste wezenlijke en meest lastige vragen van het vak om te verklaren waarom er zulke opzienbarende veranderingen in de architectuur – om me daartoe te beperken – zijn voorgekomen. Althans, terugkijkend op de geschiedenis maken sommige veranderingen de indruk tamelijk ingrijpend te zijn geweest. Problematisch zijn die reeksen van veranderingen juist dan geworden, wanneer gepoogd werd een geschiedenis van de architectuur te schrijven. Dat wil zeggen wanneer die bouwwerken als min of meer autonome verschijnselen konden worden gezien.¹ Bewust of onbewust is daarbij ook al spoedig gezocht naar een of andere ordening waarin die bouwwerken konden worden ondergebracht, om een min of meer samenhangend beeld van die geschiedenis als geheel te verkrijgen. Noodzakelijk daarbij was een apparaat van begrippen en termen, die zich leenden voor de beschrijving van datgene wat men kon waarnemen aan gebouwen. Niet alleen dat, ook moesten systemen gevonden worden om de aspecten van een gebouw op zo'n manier te rangschikken

dat de veronderstelde onderlinge samenhang duidelijk kon worden gemaakt. Dat zijn vaardigheden die niet in alle tijden voorhanden zijn geweest.

Het beschrijven van de samenstellende delen van een gebouw beheerste men tot op zekere hoogte in de Oudheid al, zoals uit Vitruvius' *De Architectura* blijkt. Vitruvius nam geen genoegen met het benoemen van onderdelen zoals zuilen en kapitelen, maar onderscheidde deze in verschillende soorten. Bovendien had Vitruvius de behoefte architectuur in het kader van een systeem te beschrijven. Daarnaast wenste hij ten behoeve van bouwmeesters een architectuursysteem voor te schrijven.² Zoals bekend heeft het normatieve karakter van zijn werk nagenoeg geen gevolg gehad in de middeleeuwen. Het onderscheid van architectonische delen naar soorten, die gezamenlijk weer binnen een zeker systeem – zoals dat van de klassieke ordes – hoorden, werd in de middeleeuwen zelden gemaakt. Isidorus van Sevilla noemde in zijn *Etymologiae* als één van de zeer weinigen wel de vijf klassieke ordes. Of hij die kennis rechtstreeks aan Vitruvius ontleende kan overigens betwijfeld worden; de invloed van Vitruvius op Isidorus is lange tijd schromelijk overschat.³ Expliciete classificaties van architectuursystemen worden in de middeleeuwse literatuur tevergeefs gezocht. Vreemd is dat echter niet, want de behoefte om zulke systemen om kunsttheoretische of bouwtechnische redenen van elkaar te onderscheiden bestond eenvoudig niet. Omvattende gedachten, hypothesen of theoriën over een geschiedenis van de bouwkunst zijn in de middeleeuwen evenmin geformuleerd, hoeveel pogingen er later ook zijn gedaan om die alsnog te reconstrueren. In het licht van de opvattingen in de middeleeuwen over de goddelijke oorsprong van architectuur is het voorstelbaar dat een visie op de geschiedenis van de aardse produkten van het bouwen volmaakt irrelevant is geweest en derhalve ook afwezig. Beschrijvingen van gebouwen en onderdelen daarvan zijn daarentegen wel bekend uit de middeleeuwen, en het zijn die beschrijvingen die architectuurhistorici nogal eens hebben verleid tot overinterpretatie in de richting van architectuurtheoretische en stilistische opvattingen. Zelden of nooit werden zulke teksten echter in eerste instantie met de bedoeling geschreven een opvatting over architectuur te formuleren, vrijwel altijd komen zulke beschrijvingen voor in het kader van een verhandeling met een ander doel. Eén van de

weinige frappante teksten is die van Gervasius van Canterbury, het *Tractatus de combustione et reparatione Cantuariensis ecclesiae* van ca. 1200 over de kathedraal van Canterbury, waarin vergelijkingen voorkomen van het oude – veel later romaans genoemde – bouwwerk en het nieuwe – tegenwoordig als gotisch bestempeld. Verschillen tussen beide nam Gervasius waar en hij kon ze ook beschrijven, zonder melding te maken van twee verschillende architectuursystemen, die de architectuurgeschiedenis ook pas zo veel later zou uitvinden.⁴ 'He speaks in detail of the architecture itself and emphasizes its specifically Gothic characteristics, using the old and the new choir of Canterbury as examples in a stylistic comparison that remained unrivaled for many centuries' schreef Paul Frankl over Gervasius in zijn monumentale werk over gotiek. Ook zou hij het verschil tussen romaans en gotiek hebben benadrukt.⁵ Dat heeft Gervasius natuurlijk allemaal niet gedaan. Hij koos niet een voorbeeld om een stilistische vergelijking te maken tussen twee architectuursystemen of -stijlen, omdat het begrippenapparaat voor een dergelijke onderneming nog lang niet was bedacht. Hij schreef een tekst over de vernietiging van de oude kathedraal van Canterbury en de bouw van de nieuwe. Vergelijkingen tussen beide komen inderdaad uitdrukkelijk aan de orde, maar niet in andere zin dan als een vergelijking tussen het oude bouwwerk en het nieuwe.

Termen die betrekking hebben op de stijl van een gebouw lijken pas vanaf de Renaissance langzamerhand in zwang gekomen te zijn, interessant genoeg in eerste instantie als instrumenten van kritiek, niet als middelen tot classificatie, zoals onder meer Gombrich en Sauerländer uitvoerig en verhelderend hebben betoogd.⁶ De behoefte om het vermeende kaf van het koren te scheiden op architectonisch (en ander artistiek) gebied leidde tot de introductie van termen, die een negatieve aanduiding van kwaliteit in architectuur aanduiden. Er valt veel te zeggen voor de opvatting van Gombrich, dat de termen die in de Renaissance en daarna werden geïntroduceerd vooral de tegenstelling klassiek en niet-klassiek dienden te beschrijven, dat wil zeggen het afwijken van of indruisen tegen de norm van wat als juiste klassieke bouwkunst werd beschouwd.⁷ De term *maniera tedescha* werd onder meer door Rafael en Vasari gebruikt om de onjuiste wijze van bouwen mee aan te duiden, die in zwang was gekomen na het verval van het klassieke Rome. Overigens komen de problemen rond de beoordeling van oudere architectuur en over de uitbeelding van gebouwen misschien niet toevallig beide aan de orde in de beroemde brief van Rafael aan paus Leo X.⁸ Giorgio Vasari was op zijn manier toch tamelijk genuanceerd in zijn beoordeling van oudere bouwkunst. Na het verval van Rome, bewerkstelligd door de 'Goti', was er eeuwen later bij sommige beeldhouwers en bouwmeesters iets te bespeuren van een verbetering, ofschoon zij die volgens Vasari niet werkelijk bereikten. Over de twaalfde-eeuwse bouwmeester/beeldhouwer Buono liet hij zich bijvoorbeeld tamelijk neutraal uit, zoals in

de passage over sculptuur aan de kerk van S. Andrea in Pistoia: '...pieno di figure fatte alla maniera de' Goti...'. Het lijkt erop, dat Vasari toch waardering heeft voor sommige kunstenaars, hoewel ze leefden in een periode die hij eerder in de *Vite*, zoals in de 'Introduzione dell'architettura' als minderwaardig en slecht had bestempeld. Herhaling van dat negatieve oordeel vond hij blijkbaar niet meer nodig in individuele levensbeschrijvingen, zoals ook bij Giotto.⁹ Vasari maakte een onderscheid tussen perioden en hun plaats in de geschiedenis van de kunsten, en de prestaties van individuele kunstenaars binnen de mogelijkheden van de periode waarin ze leefden.¹⁰ In algemene zin was de bouwkunst van de Goten te zien als slecht en verwerpelijk; interessant is dat die soort van architectuur 'tedescha' of 'barbara' werd genoemd door Vasari, maar niet 'gotica'.¹¹ Dat sommige bouwmeesters in de elfde en twaalfde eeuw hadden gewerkt met een manier van bouwen die meer te maken had met de klassieke bouwkunst werd door Vasari wel herkend en gewaardeerd, maar opmerkelijk is daarbij dat voor deze soort van architectuur geen aparte term werd toegepast, om maar te zwijgen van een term die ook maar enigszins te vergelijken zou zijn met het veel latere begrip 'romaans'. Bovendien is daarbij interessant, dat deze door Vasari gewaardeerde bouwkunst tot stand was gekomen in een tijd, die nog voorafging aan de eerste periode waarin hij zekere verbeteringen in de kunsten meende te bespeuren. Maar juist door de afwijkingen van, en ondanks de verwantschap met, klassieke ar-

Afb. 1 Prof. dr. M.D. Ozinga (1967).

chitectuur kon deze manier van bouwen geen eigen stijlbenaming krijgen.¹²

Het begrip 'gotiek' kon alleen maar de bedoelde negatieve klank kwijtraken in een periode waarin het normatieve karakter van de klassieke kunst als geheel ter discussie kwam te staan. Voor de architectuur betekende dat juist de tijd, die het huwelijk tussen de theorie van de architectuur en de geschiedenis van de architectuur definitief tot een einde zag komen. Terwijl met Durand de Vitruviaanse architectuurtheorie een halt werd toegeroepen begon de interesse in de lang niet eenvormige soorten van bouwkunst in de middeleeuwen toe te nemen.¹³

Zowel voor de ontwikkeling van de architectuur zelf, als voor de architectuurhistorische discipline is de negentiende eeuw van eminent belang geweest; tegelijk werd echter een erfenis achtergelaten die nog altijd niet is afgehandeld. De positieve aspecten van de veranderende opvattingen gedurende de vorige eeuw zijn niet gering, want daardoor werd het instrumentarium ontwikkeld dat ons in staat heeft gesteld zoveel meer soorten van architectuur van elkaar te onderscheiden.¹⁴ Maar de keerzijde van de medaille is onder meer een benadering en indeling van de geschiedenis van de bouwkunst, die het resultaat is van achttiende- en negentiende-eeuwse interessen en opvattingen en die als een kolos zijn schaduw over het vak blijft werpen. Sauerländer noemde de combinatie van de begrippen 'stilus' en 'chronos' nogal somber 'noodlottig' ('fateful') en het lijkt er inderdaad op dat het vrijwel onmogelijk is hiervan los te komen. Want niemand gelooft weliswaar meer in zoiets als het geheel zelfstandig voortdenderende 'Kunstwollen' van Riegl, naar alternatieven voor de indeling van de geschiedenis in stijlperiodes wordt tegenwoordig zelden gezocht. Zo heeft Frankl zich tot zijn dood in 1962 beziggehouden met wat zijn 'System der Kunstwissenschaft' moest worden, een postuum gepubliceerd werk waaruit haast pijnlijk duidelijk wordt hoe moeizaam de arbeid is om in de tweede helft van de twintigste eeuw nog een rechtvaardiging te formuleren voor een systeem van geschiedbeoefening dat zichzelf eigenlijk heeft overleefd.¹⁵ Gombrich wees erop, dat veel kunsthistorici geneigd zijn het probleem van de stijlperiodes weg te wuiven met als argument, dat je tenslotte toch iets moet hebben om het materiaal mee te kunnen indelen. Probleem bij de nog altijd gebruikelijke indeling is, dat de categorieën behalve a-historisch ook niet neutraal zijn, ze duiden wel degelijk een soort van kwaliteit aan, ook al is degene die ze hanteert zich daarvan niet altijd bewust.¹⁶

Murk Daniel Ozinga

Hoe was de situatie op dit punt een kleine vijftig jaar geleden? Meer concreet gesteld: in hoeverre vloeide de architectuurhistorische vraagstelling voort uit het bestaande model van de opeenvolging van stijlperiodes? In 1947 werd M.D. Ozinga (1902-1967) in Utrecht de eerste hoogleraar in de geschiedenis van de bouwkunst in Nederland

MYTHE EN RATIO in de verklaring der middeleeuwse architectuurgeschiedenis

REDE

uitgesproken bij de aanvaarding van
het ambt van buitengewoon hoogleraar
in de geschiedenis van de bouwkunst
aan de Rijksuniversiteit te Utrecht
op Maandag 13 November 1948

DOOR

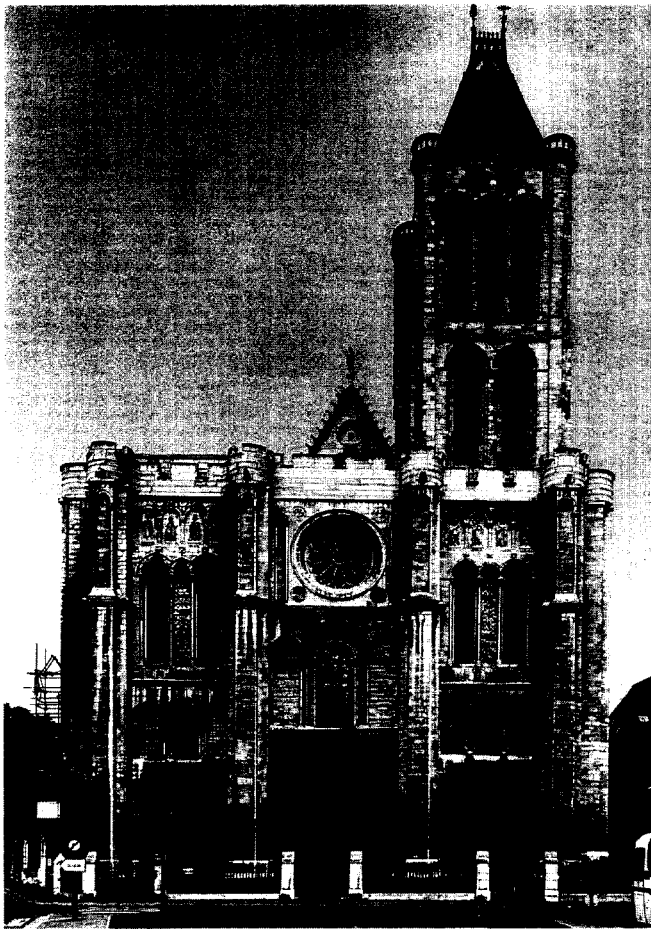
Dr. M. D. OZINGA

K
U

DRUKKERIJ EN UITGEVERSMIJ V/H KEMINK EN ZOON N.V. - UTRECHT

Afb. 2 Voorzijde van de gepubliceerde tekst van de oratie van Ozinga.

aan een universitair kunsthistorisch instituut (afb.1). Andere instituten zouden (veel) later volgen met een aparte leerstoel voor de geschiedenis van de bouwkunst.¹⁷ Murk Ozinga aanvaardde het hoogleraarsambt officieel op 15 november 1948 met het uitspreken van de rede *Mythe en ratio in de verklaring der middeleeuwse architectuurgeschiedenis* (afb. 2). Het is interessant en leerzaam om te zien welke problemen hij in deze oratie aan de orde stelde en in welk architectuurhistorisch kader hij mogelijke oplossingen kon aandragen. Hoewel dat uit de titel niet blijkt spitste Ozinga zijn verhandeling toe op de nog altijd zeer boeiende en wezenlijke vraag naar het ontstaan van de gotiek. In het eerste deel van zijn rede besprak hij in kort bestek globaal de houding in de middeleeuwen ten aanzien van architectuur, voor zover die valt af te leiden uit eigentijdse schriftelijke bronnen. Daaruit trok hij al snel de scherpzinnige conclusie, dat bij de opdrachtgevers de aandacht overheerste 'voor de voorstellingsinhoud, waarmede in de architectuur het bouwprogramma correspondeert. Reeds om deze redenen stellen gewoonlijk ook de in aanmerking komende kronieken, levensbeschrijvingen van

Afb. 3 Saint-Denis, aanzicht van de westzijde (foto: Kimpel & Suckale 1985).

abten en bisschoppen en dergelijke de zoeker naar directe gegevens over bouwvormen en bouwgeschiedenis teleur'.¹⁸ Deze opmerkingen waren eind jaren veertig allerminst gemeen goed en ze maken dan ook nieuwsgierig naar de gevolgen ervan voor de rest van het betoog.

Naar moderne maatstaven heel natuurlijk komt het schriftelijke oeuvre van de beroemde abt Suger van Saint-Denis kort in beeld, evenals het al eerder genoemde *Tractatus* van Gervasius van Canterbury. Ozinga vindt in deze en andere teksten nauwelijks iets terug dat 'kunsthistorische opheldering' kan geven, zoals hij het noemt. Of de schrijvers zich bewust zijn geweest van veranderingen in 'bouwtrant' valt uit zulke teksten niet af te leiden. Het beroemde werk van Erwin Panofsky over Suger was nog niet lang tevoren verschenen en al direct verschilde Ozinga met hem van mening op een cruciaal punt. 'De door Panofsky in Suger's bouwchroniek als een aanvoelen van de intrede der Gothiek aangemerkte vermelding der toegenomen schoonheid van het nieuwe koorhoofd door zijn grotere lengte en breedte, van het sprongsgewijze hoger

worden van de middenbeuk van het koor en van zijn wonderbaarlijke ononderbroken belichting door de nieuwe vensters kunnen op die uitleg geen aanspraak maken', zo oordeelde Ozinga.¹⁹ Deze kwestie verdient enige aandacht.

In talloze kunsthistorische publicaties wordt abt Suger in meer of minder krasse bewoordingen opgevoerd als de initiator van de gotiek. In het overigens boeiende handboek *Understanding Architecture* van Leland Roth uit 1993 bijvoorbeeld wordt bij het begin van de behandeling van de gotiek opgemerkt: 'It is possible to say that Gothic architecture was invented in 1141 for Suger...'. Onder andere Sedlmayr en Von Simson lieten zich in nog veel krachtiger termen uit.²⁰ De merkwaardige reputatie van abt Suger, niet alleen als bouwmeester maar ook als 'uitvinder' van de gotiek om zich tegen voorgaande architectuur te kunnen afzetten, kan moeilijk met terugwerkende kracht uitsluitend Panofsky in de schoenen worden geschoven. In enkele recente publicaties wordt er echter terecht op gewezen, dat niet alleen de fixatie op Saint-Denis als eersteling van een 'nieuwe architectuur' (afb.3), maar zeker ook de gevolgen van die visie de studie van de geschriften van Suger geen goed gedaan hebben. Volgens Kidson bijvoorbeeld heeft Panofsky de teksten van Suger al te krachtig geïnterpreteerd, waarvan een tamelijk misvormd beeld van de bemoeienis van Suger met de nieuwbouw van Saint-Denis het gevolg was. Met name de geschriften van Pseudo-Dionysius werden door Panofsky sterk overschat waar het de invloed op abt Suger betreft. Kidson zag integendeel nauwelijks een serieuze verwerking van deze auteur door Suger, hetgeen ook een duidelijk andere interpretatie van de rol van Suger met zich meebrengt.²¹ Kidson zelf lijkt intussen echter de rol van de bouwmeester tegenover die van de opdrachtgever overschat te hebben. 'It ought to be obvious to art historians, if to no one else, that patrons, even the most enlightened and exigent among them, do not normally invent styles' zo stelde hij.²² De vraag is daarbij uiteraard ook omgekeerd gerechtvaardigd, of het wel zo logisch is te veronderstellen dat bouwmeesters, afgezien van hun persoonlijke 'stijl', juist wel zoiets als gotische architectuur zouden hebben uitgevonden, iets dat voor Kidson kennelijk geen punt van twijfel was. Bovendien moet daarbij worden opgemerkt, dat Kidson negatief staat ten opzichte van iconografische en iconologische interpretaties van gotische architectuur in het algemeen. Dat werd ook een punt van duidelijke kritiek van zijn kant op het boek van Panofsky. Onjuist en achterhaald lijkt mij de voorstelling van zaken om het soort van architectuur waarvan hier sprake is te bestempelen tot 'a great artistic movement like Gothic', zoals Kidson deed.²³

Voor Van der Meulen, Speer en Binding wijzen er juist op, dat voorheen te zeer is gezocht naar elementen in de teksten die zouden verwijzen naar een breuk, het aanvangen van iets nieuws, dat vervolgens in de architectuur werd teruggevonden, en omgekeerd. Hun studies van de

teksten enerzijds en van de architectuur anderzijds, zonder die bij voorbaat in een direct verband met elkaar te zien, zijn dan ook zeer verhelderend.²⁴ Hieruit blijkt juist veel-
 eer het traditionele karakter van de teksten van de beroemde abt van Saint-Denis. De behoefte en de verleiding zijn lange tijd groot geweest, om van het veel eerder 'ontdekte' gotische bouwen ook werkelijk het begin te kunnen waarnemen. Ozinga wees echter op het gezochte karakter van deze verklaring en benadrukte daarentegen de continuïteit van de middeleeuwse bouwtraditie. Door de fixatie op Saint-Denis als eersteling van de gotiek werden andere bouwwerken uit dezelfde periode veelal over het hoofd gezien. Waar Saint-Denis door de kunstgeschiedenis als norm voor de nieuwe architectuur werd gehanteerd, was geen plaats voor architectuur als die van de kathedraal van Sens (afb.4). Kimpel en Suckale merkten daarover op: 'Man hat Sens nie so recht gotisch finden können, nie so innovativ. Da das Denkschema der linearen Stilentwicklung allesbeherrschend war, zumal im Studium der Gotik, wollte und konnte man nicht begreifen, daß die Senser Kathedrale nicht zurückgeblieben, sondern anders ist'.²⁵

Met de terechte kritische opmerking met betrekking tot de interpretatie van Panofsky moet Ozinga één van de eersten zijn geweest; bijstelling van het beeld zou echter nog

ongeveer vier decennia op zich laten wachten.²⁶ Inderdaad zijn de bedoelde opmerkingen van abt Suger bij nader inzien niet bijzonder waar het gaat om de architectuur, althans niet in de door Panofsky en anderen gemeende zin, ofschoon nog altijd interessant. Maar het meest interessante is mogelijk de uitvoerigheid van de teksten. Waar sprake is van termen als 'novi et antiqui operis' blijkt het echter nooit te gaan om het in positieve zin afzetten van het nieuwe werk tegen het oude. Veel opvallender is juist de behoefte die Suger kennelijk heeft gehad om nieuwe bouwdelen op een aanvaardbare wijze op de oude te laten aansluiten. Zowel voor het nieuwe als het oude werk worden diverse varianten van woorden gebruikt die dezelfde betekenis hebben.²⁷ De teksten als geheel geven geen aanleiding tot de stelling dat abt Suger zich bewust was van een verandering in stijl.

In verband met de vraag in hoeverre middeleeuwers zich bewust waren van nieuwe wijzen van bouwen noemde Ozinga ook een passage uit een kroniek die betrekking heeft op het dertiende-eeuwse kerkgebouw in Wimpfen im Tal (afb.5). Volgens de kroniekschrijver Burkard von Hall werd de nieuwe kerk gebouwd 'opere Francigeno', waarover Ozinga opmerkte: 'Een duidelijker blijkt, dat men besefte met een nieuwe of althans opvallende wijze van werken te doen te hebben is nauwelijks mogelijk'.²⁸ De opvallende manier van werken blijkt inderdaad wel uit de tekst, van een nieuwe manier van werken is eigenlijk geen sprake, hoe vaak de passage ook op die manier is geduid. Heinrich Klotz merkte bijvoorbeeld op: 'In all diesen Worten findet man die Anzeichen für ein scharf zufassendes Erkennen der Neuartigkeit der entgegengesetzten Formen'.²⁹ Wie poogt een moment de gedachte los te laten, dat volgens kunsthistorische maatstaven nieuwigheden in de bouwkunst ook in de dertiende eeuw uit Frankrijk kwamen, kan in de laat dertiende-eeuwse tekst toch geen grond voor een dergelijke uitleg vinden. Het woord 'opus' werd in de middeleeuwen niet gebruikt om een min of meer specifieke stijl mee aan te duiden, maar een bepaalde techniek, materiaal of materiaalgebruik of een geheel gebouw zonder verwijzing naar stijl.³⁰ Ook Ozinga aarzelde, getuige de toevoeging van 'of althans opvallende wijze van werken' bij zijn kanttekeningen. Samenvattend stelde hij dan ook dat het onderzoek naar schriftelijke uitingen – 'directe' noemde hij ze – uit de middeleeuwen over architectuur een 'vrij mager resultaat' opleverden.³¹

Veel opvallender vond Ozinga de theologische of filosofische symboliek die spreekt uit allerlei middeleeuwse teksten waarin architectuur voorkomt. Uit zulke teksten bleek bij Ozinga's onderzoek ook, dat de verandering in stijl, die van 'romaans' naar 'gotisch', allermindst direct theologisch beïnvloed was.³² Na te hebben geconstateerd, dat de veranderingen in devotie wellicht eerder in verband gebracht kunnen worden met wijzigingen in de manier van bouwen, moet hij vaststellen: 'Wij komen in het bijzonder tot een zeker wantrouwen tegenover te eenzijdig en vooral te direct vergeestelijkte of wel mythische uitleg van stijl-

Afb. 4 Sens, kathedraal. Interieur naar het oosten gezien (foto: Kimpel & Suckale 1985).

Afb. 5 Wimpfen im Tal, gezien vanuit het zuidoosten (foto: Klotz 1967).

fenomenen, die in de tijd van ontstaan weinig werden opgemerkt...'.³³ Wat betreft die symboliek zag Ozinga kennelijk geen andere dan de theologisch gefundeerde symboliek, zoals die vooral door Sauer is uitgewerkt. In het decennium voordat hij hoogleraar werd waren enkele publicaties verschenen, waarin een andere richting van symbolische verklaringen van middeleeuwse bouwkunst werd aangeduid. Van deze voorlopers van wat later als architectuur-iconologie bekend zou worden noemde Ozinga alleen Grabar, maar niet bijvoorbeeld Kitschelt, Evers of Krautheimer. Vooral twee artikelen van Krautheimer uit 1942 gaven een duidelijke impuls aan verder onderzoek.³⁴ Ten aanzien van het beroemde *Martyrium* van André Grabar toonde Ozinga zich voorzichtig, maar kwam terug op het eerder genoemde punt, dat ook de verklaringen van Grabar geen werkelijk inzicht verschaffen in de veranderingen van stijl. Grabar immers zag de reliekenverering als drijvende kracht achter veranderingen in plattegrondvormen, zonder dat daarbij sprake hoefde te zijn van een verandering in stijl. Dat laatste aspect zal ook een belangrijke reden zijn geweest voor het vermijden van bijvoorbeeld Krautheimer, die zich in zijn 'Introduction to an 'Iconography of medieval architecture'' en in 'The Caro-

lingian revival of early christian architecture' bezighield met vragen van een geheel andere orde dan die naar de veranderingen in bouwstijlen.

Frans en Duits onderzoek

Voor de bestudering van de gotische architectuur was het opbloeiende nationalisme in Frankrijk, Duitsland en Engeland van eminent belang, zo doorzag Ozinga terecht.³⁵ De kennis van wat beschouwd werd als gotiek vermeerderde sinds het begin van de negentiende eeuw weliswaar aanzienlijk, maar de oplossing van het probleem van de oorzaak van het ontstaan van die bouwstijl volgde niet onmiddellijk uit deze kennis. Van de meeste resultaten van de Franse 'rationalistische' aanpak moest Ozinga weinig hebben. De varianten van evolutionistische architectuurgeschiedschrijving werden als weinig verhelderend terzijde geschoven. Niet onbeleefd maar duidelijk zijn enkele opmerkingen over Focillon en vooral deze over Baltrusaitis: 'Hiertoe brengt hem in het bijzonder zijn allesbehalve nieuwe doch ook in deze meer subtiële vorm de werkelijkheid verwingende theorie over de logische evolutie der stijlen en de drie stadia, welke zij moeten doorlopen: het experimentele, het klassieke en dat der verfijning of barokke. Baltrusaitis laat zelfs [...] bij wijze van kunsthistorische mutatie-theorie, de figurale verbeeldingen der roomaanse beeldhouwkunst haast automatisch onder de hand van de beeldhouwer voortkomen uit de ontwikkeling van ornamentale motieven en geometrische grondvormen, gepaard aan de dwingende kracht der omramingen'.³⁶ Het bedoelde boek van Baltrusaitis, *La stylistique ornamentale dans la sculpture romane*, is niet alleen tegenwoordig te beschouwen als een uiterst curieuze studie met een haast absurd uitgangspunt – dat om historiografische redenen nooit door bibliotheken mag worden afgestoten –, ook in de tijd van verschijnen werd dat al opgemerkt, ofschoon het door anderen ook werd geprezen.³⁷

Leverde dan toch de Duitse, 'geestelijke' wetenschapsvisie op dit boeiende probleem betere verklaringen? Ozinga vond ze niet. Al voor het midden van de negentiende eeuw was door Kugler de term gotisch vervangen door 'Germanisch', wat de kunsthistorici na hem op een hopeeloos dwaalspoor heeft gebracht, met even curieuze uitwassen als die van Baltrusaitis. Een hoogtepunt daarvan zag Ozinga in Worringers 'Formproblemen der Gotik', waarin de auteur spreekt over de 'psychische constitutie, die onafscheidbaar met de Germaanse geest en ziel is verbonden'.³⁸ Van de Duitse collega's meende Ozinga, dat zij evenmin een deugdelijke verklaring voor het gestelde probleem leverden, maar wel hebben bijgedragen tot een beter begrip van wat de gotiek 'eigenlijk' was. Maar de verklaringen van vormen uit het 'Kunstwollen' of de 'Zeitgeist' konden hem niet meer bevredigen.

Het beter analyseren van wat roomaanse architectuur 'eigenlijk' was, en wat gotische, waardeerde Ozinga positief. Met name Paul Frankl en Ernst Gall kregen daarom aan-

dacht in zijn betoog. 'De romaanse aaneenrijging van gelijkwaardige ruimte-eenheden 'Raumaddition' benaamd, staat tegenover hun doordringing of sterkere aaneenkoppeling in de Gothiek, minder duidelijk 'Raumdivision' genoemd, omdat men in extreme vorm dan met één grote, slechts onderverdeelde ruimte te maken zou hebben', merkte hij naar aanleiding van Dehio en vooral Frankl op.³⁹ Daaraan kan worden toegevoegd, dat ook deze ruimtebegrippen onhistorisch zijn en evenzeer een projectie vormen van opvattingen uit de negentiende en twintigste eeuw. Bij de bepalende factoren van de gotiek kon hij niet voorbij gaan aan de 'rationalistisch-constructieve' ideeën, die al in de negentiende eeuw met name door Viollet-le-Duc waren geventileerd. De gotische bouwstijl zou volgens deze visie grotendeels zijn bepaald door rationele overwegingen met betrekking tot techniek en constructie, daaruit als het ware logisch voortvloeien. Het is eerder zo dat deze opvatting door Viollet-le-Duc werd gepropageerd om zijn streven naar een eigentijdse architectuur, geïnspireerd door en gebaseerd op de middeleeuwse gotiek, kracht te kunnen bijzetten.⁴⁰ Maar Ozinga had ook aan dit aspect aandacht geschonken en kon vaststellen, dat ook deze these niet doorslaggevend geweest kon zijn, omdat er aan die gotische constructies nogal wat mankementen bleken te zitten, of elementen die constructief noodzakelijk lijken te zijn maar dat in werkelijkheid niet zijn. Hij trok dan ook de conclusie dat 'de aesthetische idee, het optische ruimtelijke en [het] decoratieve effect de hoofdzak vormde[n], waaraan de techniek ondergeschikt was gemaakt; een hoe grote rol de vooruitgang in technisch kunnen of vooral durf van de bouwers ook gespeeld kan hebben'.⁴¹ Uit het verloop van Ozinga's rede wordt overigens wel duidelijk, dat er weinig soorten van verklaring waren, die hij resoluut en volledig afwees; op zichzelf doorslaggevend waren al deze zaken volgens hem echter niet.

Opmerkelijk is hoe hij het slot van zijn betoog inzette: 'Het is nu het ogenblik de meer geestelijk rationele, dat wil zeggen stilistische factoren tot hun volle recht te laten komen, wier nieuwe bundeling met zulke van andere aard tot de verjonging der architectuur leidde'. En hij vervolgt: 'Wanneer wij trachten de stilistische overgang van Romaans op Gothiek samenvattend te karakteriseren, zo kunnen wij het tot de Gothiek leidende streven slechts zien als een grootse poging zich van het knellende, hoe ook reeds geajoueerde pantser der bestaande romaanse ruimteomsluiting te bevrijden, door als het ware geactiveerde concepties van groter élan, weidsheid en schaal in elk opzicht, echter op de grondslag van het bestaande'.⁴² Als factoren in dit spel noemde Ozinga behalve de tendens tot verticaliteit ook de ruimere belichting en de behoefte om ruimtes behalve hoger ook breder te maken. Als belangrijkste element dat samen met deze factoren heeft bijgedragen de bouwkunst te veranderen wees hij de spitsboog aan. Maar wat de personen betreft die een voorname rol hebben gespeeld bij de vorming van gotische architectuur – want Ozinga benadrukte herhaaldelijk het belang

van personen tegenover zichzelf voortstuwende stilistische krachten – gaf hij toch het primaat aan de kunstenaar, hoezeer die ook door allerlei zaken beperkt was, zoals geldgebrek en de eisen van de opdrachtgever. Het 'Westerse leven' werd volgens Ozinga gekenmerkt door de 'zucht tot vernieuwing en verjonging', die als ratio en mythe samenkam in het bewuste denken en handelen, maar ook in onbewuste facetten van de geest van de bouwmeesters.⁴³

Niet dus het primaat van één van de vele behandelde factoren, maar juist het samengaan ervan had bijgedragen tot het ontstaan en de ontwikkeling van de gotiek, uiteindelijk uitgedragen door de bouwmeesters. Geen werkelijk revolutionaire opvatting droeg de pas aangetreden hoogleeraar uit, maar een alleszins redelijke, die ook tegenwoordig niet geheel zou misstaan. Toch schuilen er enkele tegenstrijdigheden in zijn opvatting, voorzover die uit deze rede te reconstrueren valt. Zo is het opmerkelijk, dat in het begin van het betoog de opdrachtgever enige aandacht krijgt, maar in het vervolg schittert door afwezigheid. De handelende en initiërende positie van een opdrachtgever was in geen enkele van de door Ozinga behandelde theoriën naar voren gekomen en is daardoor mogelijk ook bij hemzelf buiten beeld gebleven. Het is niet de afwezigheid van de meeste namen van bouwmeesters die aan 'gotische' architectuur werkten, die een duidelijke verschuiving te zien geeft in het moderne onderzoek naar de gotiek. Zonder het zo scherp te hebben gesteld, lijkt het er toch veel op, dat volgens Ozinga het initiatief heeft gelegen bij de kunstenaar, terwijl tegenwoordig veelal de overschatting van diens rol wordt onderstreept, waardoor de aandacht zich meer is gaan richten op de opdrachtgevers, opvattingen als die van Kidson ten spijt.⁴⁴ Wezenlijk bij die verandering in interesse is natuurlijk dat de vraagstellingen niet meer geheel dezelfde zijn als die van vijftig jaar geleden.

Stijlperiodes

De vraagstelling waar Ozinga in zijn oratie mee werkte is ook tegenwoordig nog van groot belang, al is het verschil in formulering ervan waarschijnlijk meer dan een nuanceverschil. Ozinga was op zoek naar een verklaring voor het ontstaan en de verbreiding van de gotiek als stijl. Het zoeken naar verklaringen voor de verschillen in de manieren van bouwen in Europa is zo wezenlijk, omdat die verschillen nooit voor zichzelf spreken en veelal in de tijd zelf nauwelijks of niet werden opgemerkt. Bij Ozinga maakte deze interesse deel uit van het denkpatroon, dat uitgaat van een globale opeenvolging van stijlen in achtereenvolgende perioden. In de loop van de negentiende eeuw werden diverse visies geëtaleerd op de samenhang van de beeldende kunst en architectuur uit verschillende perioden, alle uitgaande van de vormgeving van het kunstwerk. Bij elk van die visies werd steeds gepoogd een zekere wetmatigheid te onderkennen in de 'ontwikkeling' van de kunst, die een verklaring zou bieden voor de veranderingen

gen in vorm, die tenslotte waarneembaar zijn. De interne dynamiek van Riegls 'Kunstwollen', de weerspiegeling van de 'Zeitgeist' in de vormen van kunstwerken, deze en andere modellen werden voorgesteld en vonden voor kortere of langere tijd ingang in de kunstgeschiedschrijving.⁴⁵ Sindsdien zijn de concepten van stijl en de indeling van de geschiedenis van de beeldende kunsten en architectuur onlosmakelijk met elkaar verbonden gebleven.

Wel zijn er meer en minder radicale veranderingen opgetreden in de inhoud van het vak kunstgeschiedenis, waarbij vooral de interesse voor iconografie en iconologie op de voorgrond is getreden. Maar deze tak heeft uiteindelijk niet het systeem van stijlperioden aangetast. Een veelgehoord excuus voor dit systeem is dat de kunsthistoricus toch middelen nodig heeft om het materiaal mee in te delen, en dat verder de gebruikte termen geen kwalitatieve connotaties meer bezitten. Dat betwijfel ik, en dat brengt mij bij een ander en veel ernstiger dwaalspoor. Globaal kan gesteld worden dat de opeenvolgende stijlperioden geformuleerd zijn aan de hand van groepen kunstwerken, die kenmerkend geacht worden voor zo'n periode. Begin en einde van een stijlperiode blijven dan tamelijk diffuus, wat voor het vergelijken van twee verschillende stijlperioden geen probleem hoeft te zijn. Dan komt het probleem naar voren: de indeling naar stijlperioden vereist impliciet dat er een zeker begin van een nieuwe periode kan worden aangewezen, een min of meer radicale of revolutionaire breuk met het voorafgaande. Daarop was dan ook de aandacht van veel onderzoek vooral gericht, als noodzakelijke consequentie van het werken met elkaar opvolgende stijlperioden. Omdat doorgaans de opvattingen over kunst binnen een bepaalde stijlperiode worden behandeld als tamelijk homogeen en met zeggingskracht voor een gehele 'cultuurperiode', verdwijnen zodoende zeer interessante kwesties uit beeld. De duidelijke afwijzing van gotische architectuur door Vasari wordt bijvoorbeeld nog altijd gebruikt als argument dat 'de' Renaissance vijandig stond ten opzichte van de middeleeuwen.⁴⁶ Zo wordt gemakkelijker een tijdspanne van bijna honderdvijftig jaar overbrugd. Daarmee wordt voorbij gegaan aan het gegeven dat er van de eerste helft van de vijftiende eeuw vrijwel geen uitingen bekend zijn waaruit een duidelijke anti-middeleeuwen gedachte zou spreken, evenmin als opmerkingen waaruit zou kunnen blijken dat de architectuur van Brunelleschi als iets geheel nieuws werd gezien. Waarschijnlijk was Filarete echter één van de eersten die zich (pas) rond 1460 in verband met Brunelleschi's wijze van bouwen kritisch uitliet over gotische architectuur.⁴⁷ In de eerste helft van de vijftiende eeuw was het nog niet mogelijk om niet-klassieke wijzen van bouwen als zodanig te definiëren en daarmee als alternatief te zien voor klassieke architectuur. Een duidelijk begrip van de bouwkunst in die lange periode van de middeleeuwen ontbrak. Ook al werd er gezocht naar de klassieke normen, duidelijke aanwijzingen dat het gebruik van zuilen in die periode bewust was bedoeld en ook werd opgevat als daad van anti-gotische of

anti-middeleeuwse gezindheid ontbreken volledig.⁴⁸ Zonder gêne gaf bijvoorbeeld Enea Silvio Piccolomini, als paus Pius II (1458-1464) bouwheer van de ingrijpende nieuwbouw van Pienza, in geschrifte blijk van zijn waardering voor middeleeuwse bouwkunst. De citaten van middeleeuwse architectuur in de nieuwe kathedraal van Pienza werden in het gebouw opgenomen om zijn religieuze gevoelens duidelijk te maken.⁴⁹

Anderzijds is het op grond van evolutionistische modellen gebruikelijk geworden om sommige stijlperioden te zien als artistieke hoogtepunten ten opzichte van andere. Het is kennelijk verleidelijk om bepaalde fenomenen te interpreteren als een voorafspiegeling van iets dat pas enkele eeuwen later tot volle wasdom zou komen. Zo werden de dertiende- en veertiende-eeuwse *Terre nuove fiorentine*, vijf vanuit Florence gestichte koloniale plaatsen, wat hun plattegrondontwerp betreft wel geïnterpreteerd als vooruitlopend op het vermeende ideaal van de Renaissance-stad, waarbij de middeleeuwse tradities van de stichtingen en inrichting van steden over het hoofd werden gezien.⁵⁰ De gedachte van een vernieuwing heeft de overhand gekregen boven het idee dat er sprake kan zijn van continuïteit en geleidelijke verandering in de kunstproductie.

Ook het inpassen van het werk van een kunstenaar in een stijlperiode kan een probleem vormen, net als verschillen in stijl binnen het oeuvre van één kunstenaar. Die wijzen niet altijd onmiddellijk in de richting van 'verbetering' of 'rijpheid'. Wat het eerste betreft is vaak gewezen op het feit dat in Duitsland de in de twaalfde eeuw opbloeiende gotiek aanvankelijk niet werd gevolgd. 'Eine weitere Abweichung der damaligen deutschen Architekturlandschaft von der außerdeutschen betrifft ihr Verhältnis zu Tradition und Fortschritt. Während die übrigen Länder Europas nach verhältnismäßig kurzzeitiger Auseinandersetzungen mit den nordfranzösischen Baumustern zu einer eigen-gotischen Bauweise fanden, blieb Deutschland zunächst bei einer fast hundert Jahre dauernden Phase der Zwitterbildungen stehen, in der sich mehrere Anläufe zur Rezeption der Gotik mit dem Festhalten an deutschromanischen Formtradition kreuzten', zo merkte Werner Gross hierover op.⁵¹ Binnen het denkkader van elkaar opvolgende stijlperioden kan een dergelijk verschijnsel nooit verklaard worden, maar merkwaardig genoeg wordt dit model toch zelden grondig ter discussie gesteld.⁵² Ook de gedachte van het stijlpluralisme is uiteindelijk geen deugdelijk redmiddel, ook niet om van het tweede probleem af te komen, dat van de soms grillige en ogenschijnlijk niet lineaire ontwikkeling van de eigen stijl van een kunstenaar binnen het idioom van een stijlperiode. Een intrigerend voorbeeld daarvan is een deel van het oeuvre van Michelozzo. Zijn Palazzo Comunale in Montepulciano lijkt moeilijk in overeenstemming te brengen met ander architectonisch werk, maar toch lukt het sommige architectuurhistorici om die duidelijke verschillen in stijl met nagenoeg niets anders in verband te brengen dan met

de persoonlijke 'maniera' van Michelozzo en de ontwikkeling daarin.⁵³ Daartegenover staan natuurlijk ook zinvolle studies over de relaties van de late middeleeuwen met vroege Renaissance-architectuur.⁵⁴ Het idee van pluralisme tast in wezen de kern aan van het denkmodel in stijlperioden, hoewel dat niet altijd onderkend wordt.⁵⁵ Want als immers blijkt, dat het oeuvre van een bouwmeester geen chronologisch te beschrijven veranderingen in stijl onderging, maar dat juist 'rijper' geachte architectuur voorafging aan of in dezelfde periode werd toegepast als bouwvormen en -concepten die doorgaans als 'vroeg' worden bestempeld, wordt daardoor al duidelijk dat de fixatie op de kunstenaarsstijl en de ontwikkeling daarin een slecht uitgangspunt is.

Het kader waaruit Ozinga zijn vragen kon afleiden, en waarbinnen hij ze ook trachtte te beantwoorden, was dat van de indeling van de kunstgeschiedenis in stijlperioden. Zijn opmerking over de westerse zin tot vernieuwing past ook geheel in die denktrant. Ook de opvatting dat het de kunstenaars waren aan wie het primaat van veranderingen in stijlen moest worden toegekend verhiel zich in 1948 logisch tot het gangbare ontwikkelingsmodel van de kunstgeschiedenis. Aan het einde van zijn rede toonde Ozinga zich daarvan ten volle bewust, want het begrip van de 'historicus der monumentale kunst' zal 'gekleurd zijn door zijn eigen receptie- en gewenst inventie vermogen, en daaraan zelfs haar kwaliteiten danken'.⁵⁶ Maar of hij zich realiseerde hoe problematisch de opeenvolging van stijlen in tijd was blijft de vraag. Het onder meer door Panofsky aangezette moment van ontstaan van de gotiek in Saint-Denis, geïnitieerd door abt Suger wees hij af, maar op de vraag of en wanneer zich dan zo'n begin zou hebben afgespeeld en waar kwam hij niet meer terug. Impliciet maakte hij daarmee de overgang van 'romaans' naar 'gotiek' difuus en zelfs ongrijpbaar, zonder hieruit de gevolgtrekking te kunnen maken dat dan vervolgens ook die begrippen zelf moeilijk te hanteren werden. Misschien merkwaardiger is het gegeven, dat ook in de bijna vijftig jaar sedert Ozinga zijn rede uitsprak slechts verspreide kritiek op het model van de stijlperioden doorklinkt. Waar het in andere wetenschappen niet abnormaal is om alternatieve modellen te ontwikkelen, lijkt de kunstgeschiedenis zich nog altijd niet te willen wagen aan het herzien van een negentiende-eeuwse constructie van de geschiedenis. In de emancipatiegeschiedenis van de kunsthistorische discipline is de ontwikkeling van het stijlbegrip, en van de stijlperioden belangrijk geweest. Enkele auteurs, zoals Robert Suckale, hebben er echter op gewezen, dat in een tijd waarin allerwege de samenhangen tussen historische processen en artistieke produktie worden gezocht en gevonden, het hoog tijd zou zijn om te zoeken naar andere verklaringsmodellen in de kunstgeschiedenis.⁵⁷ Kennis van de geschiedenis van het vak kunstgeschiedenis is daarbij een belangrijk en noodzakelijk middel om dit besef in bredere kring te laten doordringen.

Noten

- 1 Vgl. bijv. het nog altijd boeiende artikel 'Die Anfänge der Kunstgeschichtsschreibung in Italien' (oorspr. verschenen in 1920), in: Richard Krautheimer, *Ausgewählte Aufsätze zur Europäischen Kunstgeschichte*, Keulen (1988), pp.277-298.
- 2 Vgl. Hanno-Walter Kruft, *Architectural theory from Vitruvius to the present*, Princeton (1994) (vertaling van *Geschichte der Architekturtheorie: Von der Antike bis zur Gegenwart*, München 1985), pp.13-29.
- 3 Vgl. Kruft (n.2), pp.30-31.
- 4 Zie: Björn R. Tammen, 'Gervasius von Canterbury und sein Tractatus de Combustione et Reparatione Cantuariensis Ecclesiae', Günther Binding & Andreas Speer (ed.), *Mittelalterliches Kunsterleben nach Quellen des 11. bis 13. Jahrhunderts*, (Stuttgart 1993), pp.264-309.
- 5 Paul Frankl, *The Gothic. Literary sources and interpretations through eight centuries*, Princeton 1965 (1ste ed. 1960), p.24, 33.
- 6 Zie: E.H. Gombrich, 'Norm and form. The stylistic categories of art history and their origins in Renaissance Ideals', *Norm and form. Studies in the art of the Renaissance I*, 4de ed. (Oxford 1985) (1ste ed. 1966), pp.81-98; Willibald Sauerländer, 'From stilus to style: reflections on the fate of a notion', *Art History* 6 (1983), pp.253-270.
- 7 Gombrich (n.6), p.83-86.
- 8 Zie Rafaels beroemde brief aan paus Leo X. Het auteurschap van Rafael staat niet vast, ook de naam van Bramante wordt wel genoemd. Voor de tekst met varianten zie: Ettore Camesasca, *Raffaello. Gli scritti. Lettere, firme, sonnetti, saggi tecnici e teorici*, (Milaan 1994), p.282, 294, 304. Vgl. Frankl (n.5), pp.271-276, 292-295. Over het probleem van de afbeeldingen en het gebruik van tekeningen vgl. o.a.: R. Meischke, 'Het architectonisch ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw', (oorspr. verschenen 1952), *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort (1988), pp.127-207; Christoph Luitpold Frommel, 'Sulla nascita del disegno architettonico', *Rinascimento da Brunelleschi a Michelangelo. La rappresentazione dell'architettura*, tent. cat. Venetië (Pal. Grassi) 1994, pp.101-120; Charles van den Heuvel, 'T'Samenspreckinghe betreffende de architecture ende schilderconst'. Schilders, architecten en wiskundigen over de uitbeelding van architectuur', *Incontri* 9 (1994), pp.69-84.
- 9 Giorgio Vasari, *Le Vite de' più eccellenti pittori scultori ed architettori* (Ed. G. Milanesi), T.I, Firenze 1878. Het citaat over Buono op p.272. Zie ook pp.126, 137-138, 277. Over Giotto zie o.a. pp.398-399, waar gesproken wordt over diens 'maniera tedesca' bij de campanile van de Dom in Florence, waarvan de niet uitgevoerde spits genoemd wordt 'cosa tedesca e di maniera vecchia'.
- 10 Vgl. Erwin Panofsky, 'The first page of Giorgio Vasari's 'Libro': a study on the gothic style in the judgement of the Italian Renaissance', (oorspr. verschenen 1930), *Meaning in the visual arts. Papers in and on art history*, Garden City (1955), pp.205-212.
- 11 Vgl. E.S. de Beer, 'Gothic: origin and diffusion of the term; the idea of style in architecture', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 11 (1948), pp.143-162.
- 12 Waarbij evenzeer het vermeende uitheemse karakter van de 'Duitse' of 'barbaarse' wijze van bouwen ten opzichte van de bouwkunst van Toscaanse bouwmeesters een rol speelde. Over de oude maar 'betere' architectuur bijv. Vasari-Milanesi T.I (n.9), pp.236-237: 'L'anno poi 1013 si vede l'arte aver ripreso alquanto di vigore nel riedificarsi la bellissima chiesa di San Miniato in sul monte (...); perciocchè, oltre agli ornamenti che di marmo vi si veggiono dentro e fuori, si vede nella facciata dinanzi, che gli architetti toscani si sforzarono d'imitare nelle porte, nelle finestre, nelle colonne, negli archi e nelle cornici, quanto potessono il piu, l'ordine buono antico, avendolo in parte riconosciuto nell'antichissimo tempio di San Giovanni nella città loro'. Zie ook: Patricia Lee Rubin, *Giorgio Vasari. Art and history*,

- New Haven/London 1995, pp.254-264.
- 13 Kruft (n.2), pp.273-275; Georg Germann, *Einführung in die Geschichte der Architekturtheorie*, 2de ed. Darmstadt (1987), pp.237-255; Gombrich (n.6), pp.85-87.
 - 14 Vgl. Sauerländer (n.6), pp. 260-266.
 - 15 Paul Frankl, *Zu Fragen des Stils* (ed. Ernst Ullmann), Leipzig (1988); vgl. bijv. ook Johannes Jahn, 'Die Problematik der kunstgeschichtlichen Stilbegriffe', (oorspr. verschenen 1966), *Kunstwerk, Künstler, Kunstgeschichte. Ausgewählte Schriften von Johannes Jahn* (ed. Ernst Ullmann) Leipzig 1982, pp.9-31.
 - 16 Vgl. Gombrich (n.6), pp.81-83. Zie ook: Robert Suckale, 'Die Unbrauchbarkeit der gängigen Stilbegriffe und Entwicklungsvorstellungen. Am Beispiel der französischen gotischen Architektur des 12. und 13. Jahrhunderts', Friedrich Möbius & Helga Scirie (Hrsgb.), *Stil und Epoche. Periodisierungsfragen*, Dresden (1989), pp.231-250; Elske Gerritsen, *De zestiende-eeuwse architectuur en de dwaling van het maniërisme*, ongepubl. doct. scriptie Kunstgeschiedenis, Utrecht 1995.
 - 17 Universiteit van Amsterdam 1966 met prof. dr. C.J.A.C. Peeters, Vrije Universiteit Amsterdam 1970 met prof. mr. dr. C.A. van Swigchem, Rijksuniversiteit Leiden 1971 met prof. ir. J.J. Terwen, en de Rijksuniversiteit in Groningen in 1980 met prof. dr. E. Tavernier. Zie ook: Dorien Boasson & Marieke van Giersbergen, 'Architectuurgeschiedenis in Nederland. Verschuivingen in de periode 1965-1985', *Archis* 1986, nr.6, pp.14-15.
Zie ook: W.S. Heckscher, 'Murk Daniel Ozinga, een biografische schets vooraf,' in: H.W.M. van der Wyck e.a. (red.), *Opus Musivum*, Assen 1964, pp.469-473.
 - 18 M.D. Ozinga, *Mythe en ratio in de verklaring der middeleeuwse architectuurgeschiedenis*, oratie Utrecht 15 nov. 1948, pp.2-3.
 - 19 Ozinga (n.18), p.5; Erwin Panofsky, *Abbot Suger on the abbey church of St.-Denis and its art treasures*, (1ste ed. 1946), gebruikt werd 2de ed. (Princeton 1979), pp.36-37.
 - 20 Leland M. Roth, *Understanding architecture. Its elements, history, and meaning*, (New York 1993), p.291; Hans Sedlmayr, *Die Entstehung der Kathedrale*, (Zürich 1950), p.235-238; Otto von Simson, *The gothic cathedral. Origins of gothic architecture and the medieval concept of order*, (1ste ed. 1956) Princeton (1974), pp.95, 99, 106-107, 126, 135.
 - 21 Peter Kidson, 'Panofsky, Suger and St. Denis', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 50 (1987), pp.1-17.
 - 22 Kidson (n.21), p.1.
 - 23 Kidson (n.21), pp.1-2, met onder meer een aantal krasse uitspraken over 'armchair art historians...busily dreaming up iconographical fantasies...'
 - 24 Jan van der Meulen & Andreas Speer, *Die Fränkische Königsabtei Saint-Denis. Ostanlage und Kultgeschichte*, Darmstadt (1988), pp.1-8, 289-298; Günther Binding, 'Beiträge zum Architekturverständnis bei Abt Suger von Saint-Denis', Binding & Speer (n.4), pp.184-207.
 - 25 Dieter Kimpel & Robert Suckale, *Die gotische Architektur in Frankreich 1130-1270*, München 1985, p.93, vgl. ook pp.91-92, 112.
 - 26 Dat ligt niet alleen aan de studie van de geschiedenis van de bouwkunst van de middeleeuwen, maar aan de kunsthistorische discipline als geheel. Vgl. Suckale (n.16), pp.236-245.
 - 27 Verwezen wordt hier naar passages in de editie van Panofsky (n.19), waarbij niet gestreefd is naar volledigheid. '...per singularem atrii portam de antiquo in novum opus transpositam tertio ingrediebantur', 'De Administratione' p.46, r.1-2; '...et cruce collaterales ecclesiae ad formam prioris et posterioris operis conjugendi attolli et accumulari decertavimus', 'De Administratione', p.50, r.19-21; '...et antiquae consecrationis reverentia et moderno operi juxta tenorem coeptum congrua cohaerentia servaretur', 'De Administratione' pp.50-52, r.30-2; '...novi et antiqui operis copula...', 'De Administratione', p.52, r.7; '...de convenientia et cohaerentia antiqui et novi operis...', 'De Consecratione', p.90, r.15-16; '...novi et antiqui aedificii...', 'De Consecratione', p.94, r.8; '...novo antiquo operi pulchra novarum columnarum et arcuum conventientia apte unito...', 'Ordinatio', p.132, r.30-31.
 - 28 Ozinga (n.18), p.6. De passage luidt als volgt: 'Richardus...monasterium a patre Crudolfo prefato constructum, pre nimia vetustate rimosum, ita ut iam in proximo ruinam minari putaretur, diruit. - Accitotque peritissimo in architectoria arte latomo, qui tunc noviter de villa Parisiensis e partibus venerat Francie, opere Francigeno basilicam ex sectis lapidibus construi iubet', geciteerd bij: Heinrich Klotz, *Der Ostbau der Stiftskirche zu Wimpfen im Tal. Zum Frühwerk des Erwin von Steinbach*, s.l. 1967, p.17.
 - 29 Klotz (n.28), p.17, 91.
 - 30 Vgl. de interpretatiegeschiedenis van de passage over Wimpfen bij: Günther Binding, 'Opus Francigenum. Ein Beitrag zur Begriffsbestimmung' (oorspr. verschenen 1989), *Beiträge zum Gotik-Verständnis*, Keulen 1995, pp.127-135. Zijn conclusie dat bedoeld werd op een 'basilica met op Franse wijze behouwen stenen' lijkt mij terecht.
 - 31 Ozinga (n.18), pp.6-7.
 - 32 Ozinga (n.18), pp.6-7.
 - 33 Ozinga (n.18), p.9.
 - 34 Ozinga noemde wel A. Grabar, *Martyrium, recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique, I: Architecture*, Parijs 1946. Ongebruikt bleven bijv.: Lothar Kitzschelt, *Die frühchristliche Basilika als Darstellung des Himmlischen Jerusalem*, München 1938; Hans Gerhard Evers, *Tod, Macht und Raum als Bereiche der Architektur*, München 1939; R. Krautheimer, 'Introduction to an 'Iconography of medieval architecture'', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 5 (1942), p.1-33, herdruk in: R. Krautheimer, *Studies in early christian, medieval and renaissance art*, New York/Londen 1969, p.115-150, en in: Krautheimer (n.1), p.142-197; R. Krautheimer, 'The Carolingian revival of early christian architecture', *The Art Bulletin* 24 (1942), p. 1-38, herdruk in: Krautheimer, *Studies...*, p.203-256, en in: Krautheimer (n.1), p.198-276. Vgl. Lex Bosman, 'De Sensus Allegoricus van middeleeuwse gebouwen, of: architectuur-iconologie in historisch perspectief', E. den Hartog e.a. (red.), *Bouwen en duiden. Studies over architectuur en iconologie*, Alphen a/d Rijn 1994, pp.1-4.
 - 35 Vgl. hierover Georg Germann, *Gothic revival in Europe and Britain*, Londen 1972.
 - 36 Ozinga (n.18), pp.18-19.
 - 37 Jurgis Baltrušaitis, *La stylistique ornementale dans la sculpture romane*, Parijs 1931. Vgl. bijv. de krachtige, negatieve reactie van Meyer Schapiro, 'On geometrical schematism in romanesque art', (oorspr. verschenen 1932), *Romanesque art. Selected papers vol. 1*, Londen 1977, pp.265-284.
 - 38 Ozinga (n.18), pp.19-20. Het gewraakte werk: W. Worringer, *Formproblemen der Gotik*, München 1911. Hieruit citeren is verleidelijk, maar ik beperk me. Uit de Nederlandse vertaling, *Vormproblemen der gothiek*, Antwerpen [1930?], p.101: 'Het levensgevoel van den Gothieker staat onder den druk van een dualistische verscheurdheid en onbevredigdheid. Om deze druk op te heffen is er een tot het uiterste gedreven pathos noodig. De Gothieker bouwt zijn domkerken in het oneindige uit, niet om het spel van de constructie, maar opdat de aanblik van deze opwaartse beweging, die alle menselijke maatstaven tart, in hem dien roes verwekke die zijn innerlijke disharmonie opheft en die de eenige toestand is waarin hij zich gelukkig voelen kan'.
 - 39 Ozinga (n.18), p.21. Gedoeld werd op: Georg Dehio & Georg von Bezold, *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes historisch und systematisch dargestellt*, Stuttgart 1884 vv.; Paul Frankl, *Die frühmittelalterliche und romanische Baukunst*, Wildpark/Potsdam 1918.
 - 40 Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, 10 dl., Parijs 1854-1868; idem, *Entretiens sur l'architecture*, 2 dl., Parijs 1863-1872; vgl. Frankl (n.5), pp.564-574; Kruft (n.2), pp.282-286.

- 41 Ozinga (n.18), p.25.
- 42 Ozinga (n.18), p.26.
- 43 Ozinga (n.18), p.28.
- 44 Vgl. bijv. Hans-Joachim Kunst, 'Freiheit und Zitat in der Architektur des 13. Jahrhunderts. Die Kathedrale von Reims'. Karl Clausberg e.a. (ed.), *Bauwerk und Bildwerk im Hochmittelalter. Anschauliche Beiträge zur Kultur- und Sozialgeschichte*, Gießen 1981, pp.87-102; Kimpel & Suckale (n.25); Hans-Joachim Kunst & Wolfgang Schenkluhn, *Die Kathedrale in Reims. Architektur als Schauplatz politischer Bedeutungen*, (Frankfurt a. Main 1987); Leonhard Helten, *Kathedralen für Bürger. Die St. Nikolauskirche in Kampen und der Wandel architektonischer Leitbilder städtischer Repräsentation im 14. Jahrhundert*, (Utrecht/Amsterdam 1994).
- 45 Vgl. bijv. Gombrich (n.6), pp.89-98; Sauerländer (n.6), pp.258-268; W. Eugene Kleinbauer, *Modern perspectives in western art history. An anthology of 20th-century writings on the visual arts*, New York (1971), pp.18-33; J. Vanbergen, *Voorstelling en betekenis. Theorie van de kunsthistorische interpretatie*, Leuven/Maastricht 1986, pp.94-112.
- 46 Zo bijv. Panofsky (n.10), pp.186-189. Vgl. echter Christine Smith, *Architecture in the culture of early humanism*, New York 1992, p.58, 62.
- 47 Smith (n.46), p.58, 61.
- 48 Smith (n.46), pp.58-69.
- 49 Frankl (n.5), pp.244-247, die de toepassing in één gebouw van klassieke en gotische 'stijlen' onterecht opvatte als samengaan van twee 'nationale stijlen'; John Onians, *Bearers of meaning. The classical orders in antiquity, the middle ages, and the renaissance*, Cambridge (1988), pp.193-195; Andreas Tönnemann, *Pienza. Städtebau und Humanismus*, München (1990), pp.33-49; Smith (n.46), pp.62-63, 100-101.
- 50 Hierover: Wim Boerefijn, 'De "Terre Nuove Fiorentina": een stedenbouwkundige Proto-renaissance?', *Kunstlicht* 15 (1994), nr.1, pp.16-22.
- 51 Werner Gross, 'Deutsche Architektur', Otto von Simson, *Propyläen Kunstgeschichte Bd.6. Das Mittelalter II. Das hohe Mittelalter*, Berlin (1990) (1ste ed. 1972), p.175, vgl. ook pp.178-179.
- 52 Vgl. Aart J.J. Mekking, 'Het Laatste Woord?', Den Hartog e.a. (n.34), pp.225-228. Zie ook: Friedrich Möbius & Helga Scirrie (Hrsgb.), *Geschichte der deutschen Kunst 1200-1350*, Leipzig 1989, pp.206-241.
- 53 Zo bijv. Howard Saalman, 'The Palazzo Comunale in Montepulciano. An unknown work by Michelozzo', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 28 (1965), pp.1-46, sp. pp.28-31. Vergelijkbaar is het probleem van de 'stijl' van de Medici-villa's in Cafaggiolo en Trebbio, waarvan het uiterlijk eerder 'middeleeuws' aandoet dan 'renaissancistisch'. Zie bijv. de wat moeizame behandeling van deze kwestie in: Miranda Ferrara & Francesco Quinterio, *Michelozzo di Bartolomeo*, (Firenze 1984), pp.168-72, 176-184.
- 54 Bijv. Howard Burns, 'Quattrocento architecture and the antique: some problems', R.R. Bolgar (ed.), *Classical influences on European culture A.D. 500-1500*, Cambridge 1971, pp.269-287; Heinrich Klotz, *Filippo Brunelleschi. The early works and the medieval tradition*, New York (1990) (vertaling van *Die Frühwerke Brunelleschi's und die mittelalterliche Tradition*, Berlin 1970), pp.7-8, 55-56.
- 55 Vgl. Harald Olbrich, 'Gotik im Quattrocento oder: Der ausgebliebene Dialog zwischen Frederick Antal und Aby Warburg', Friedrich Möbius (red.), *Stil und Gesellschaft. Ein Problemaufriß*, Dresden (1984), pp.199-225. Boeiend en verhelderend is de uiteenzetting over Warburgs probleem met ogenschijnlijk conflicterende stijlen: Ernst H. Gombrich, *Aby Warburg. Eine intellektuelle Biographie*, (Frankfurt am Main 1981) (oorspr. Engelse ed. Londen 1970), pp.185-244.
- 56 Ozinga (n.18), p.29.
- 57 'Wir müssen also auf die Suche nach anderen historischen Verstehensmodellen gehen. Dies ist schwer. Die eingeschliffenen Denkpfade und Gewohnheiten haben die theoretische Neugier eingeschläfert. Sie war ja kaum die Stärke des Faches', Suckale (n.16), p.244.

De ‘Nederlandse school’ der fortificatieleer

De theoretische en praktische invloeden op de Portugese militaire architectuur in de zeventiende eeuw

Edwin Paar

Op 1 december 1640 vond de Portugese ‘Restauratie’ plaats. Na bijna zestig jaar onderdrukking, bezetting en uitbuiting, wierp Portugal, onder leiding van koning João IV de Bragança, het Spaanse juk van zich af. Het was te verwachten dat de Spanjaarden hun melkkoe niet zonder slag of stoot opgaven en João IV moest zich direct voorbereiden op een oorlog met het buurland. Daarom zond hij ambassadeurs uit naar de belangrijkste Europese landen om erkenning van zijn land en hulp bij de oorlog te vragen. Frankrijk, vooral als directe buur en aartsvijand van Spanje was een interessante partner, maar ook de Noordelijke Nederlanden zouden een sterke bondgenoot kunnen zijn, omdat dit relatief kleine land al meer dan zeventig jaar in oorlog was met Spanje! De Nederlandse legers werden als zeer ervaren beschouwd, ook omdat ze op en rond de zeven wereldzeeën al een machtig imperium hadden opgebouwd.

Maar deze reden was niet de voornaamste voor João IV om diplomatieke betrekkingen met de Nederlanden aan te gaan. Immers, de expansie van de West Indische Compagnie vond tot dan toe vooral plaats ten koste van de Portugese koloniën; vooral in Brazilië hadden de Portugezen veel terrein verloren, maar ook in andere werelddelen vonden gevechten tussen de Nederlanders en de Portugezen plaats. Zelfs tijdens de vredesbesprekingen versterkten de Nederlanden zich door, vanuit Recife, essentiële handelsposten van Portugal, zoals Elmina, São Tomé en Angola te veroveren. Vooral het verlies van Angola telde zeer zwaar voor Portugal, omdat de slaven uit dat gebied onmisbaar waren voor de Portugese suikerplantages in Zuid-Amerika.

De relaties tussen Portugal en de Nederlanden waren dus verre van stabiel.¹ De Republiek wilde zich verder, om verscheidene redenen, ook niet echt mengen in het Portugees-Spaanse conflict. Toch kreeg de Ambassadeur Tristão de Mendoza in 1641 niet alleen een voorlopig vredesakkoord mee, maar ook enkele oorlogsschepen en regimenten. De Nederlandse strijdkrachten waren echter niet erg succesvol in Portugal. Over het algemeen kregen ze niet of nauwelijks betaald, terwijl er bedongen was dat ze hetzelfde soldij zouden krijgen als in de Nederlanden en dat lag natuurlijk behoorlijk veel hoger dan Portugal kon of wilde betalen. De instelling van de Nederlandse soldaten was navenant. Toch zouden er enige Nederlanders een onuitwisbaar stempel als bewijs van hun deelname aan de Restauratie-oorlog (Portugal vs. Spanje 1640-1667) achterlaten. Bovendien zouden de Nederlandse

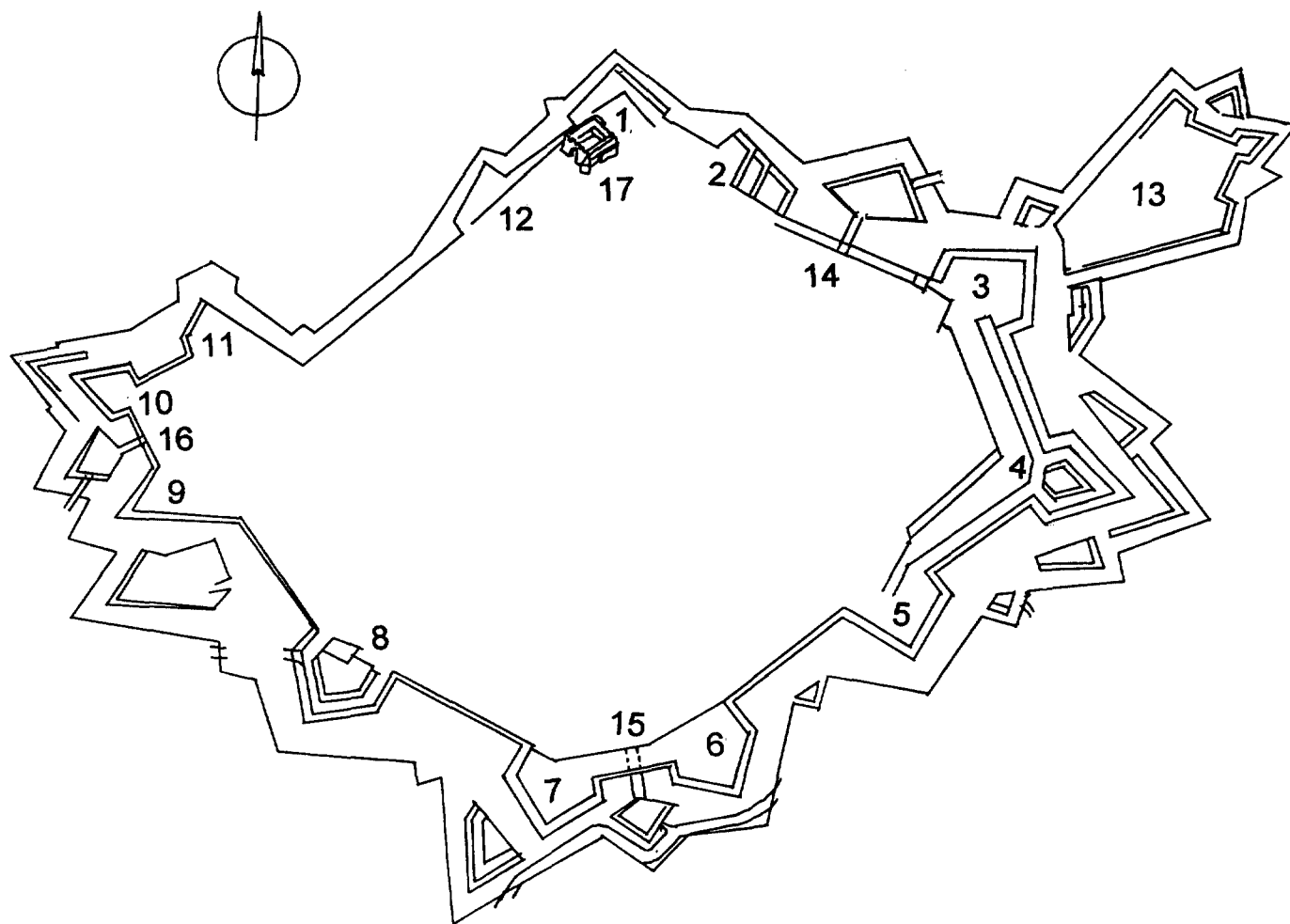
traktaten een enorme invloed hebben op de Portugese fortificatieleer, met name op het onderwijs daarvan. In dit artikel zullen beide aspecten, de praktische zowel als de theoretische invloed van de Nederlandse fortificatieleer belicht worden.

Er ontbrak nogal wat in Portugal voordat de strijd tegen Spanje kon worden gevoerd. Er was geen geld (want het land was stelselmatig door de overheerser leeggemolken; dit was een van de voornaamste redenen van de opstand), er waren geen strijdkrachten (want die waren of in de koloniën of in de Spaanse legers actief) en er was geen kennis van zaken met betrekking tot de oorlogsvoering. Wat betreft dit laatste aspect werd op 11 december 1640 voorzien in de installering van een *Conselho de Guerra* (oorlogsraad), met daarin onder ander Mathias de Albuquerque, voormalig Gouverneur van Brazilië.

Vanzelfsprekend had de Spaanse overheerser systematisch de Portugese fortificaties tot in een abominabele toestand laten vervallen en werden de weinige ingenieurs die in Lissabon als vestingbouwkundigen afstudeerden direct naar de fronten elders gestuurd. Na de Restauratie kwamen uit Frankrijk verscheidene militaire ingenieurs.² Daarnaast werden enkele vestingbouwkundigen, die ervaring in de koloniën hadden opgedaan, ingezet in de strijd tegen Spanje. De voornaamste onder hen was de reeds eerder genoemde Mathias de Albuquerque. Hij deed zijn ervaring in de krijgssleer vooral op in Brazilië. Als Gouverneur en derhalve directe tegenstander van de Nederlanders was hij zeer bekend met de Nederlandse technieken en fortificaties.

Twee succesvolle Nederlandse vestingbouwkundigen in Portugal waren Jean Gillot en Padre João Cosmader; de eerste was een avonturier afkomstig uit Leiden, nakomeling van een gevluchte Hugenoten-familie. Gillot had wiskunde gestudeerd in Leiden en was een leerling van René Descartes.³

Padre Cosmader heette in feite Jan Paschasius Ciermans en was een Jezuïet, afkomstig uit Leuven, die in 1641 als zendeling naar China vertrok, maar in Lissabon nimmer aan boord ging van het schip dat hem naar Azië moest brengen. Ciermans werd geboren in 's-Hertogenbosch op 7 april 1602, op eerste Paasdag; hij heeft daaraan zijn tweede doopnaam te danken. Zijn eerste onderwijs kreeg hij van het Jezuïetencollege in zijn geboortestad en hij deed op 6 november 1619 zijn intrede in het noviciaat in Mechelen. Ciermans studeerde vervolgens wiskunde in Leuven onder Grégoire de St. Vincent.

Afb. 1 Elvas in de XVIIe eeuw

Legenda

- 1 Baluarte (bolwerk) de Santa Barbara
- 2 Meio-baluarte (half-bolwerk) de São João da Corujeira
- 3 Baluarte de Porta Velha (aangepast in XVIIIe eeuw)
- 4 Baluarte da Casarão (aangepast in XVIIIe eeuw)
- 5 Meio-baluarte de São Domingos
- 6 Baluarte da praça de armas, ou da Parada
- 7 Baluarte de Olivença ou dos Murteiros
- 8 Baluarte de São João de Deus
- 9 Redente do Cascalho
- 10 Baluarte da Conceição
- 11 Meio-baluarte do Trem
- 12 Meio baluarte do Príncipe
- 13 Kroonwerk
- 14 Porta de São Vicente
- 15 Porta de Olivença
- 16 Portas da Esquina
- 17 Kasteel

Na zijn priesterwijding op 4 april 1634 doceerde hij humanisme en wiskunde in Antwerpen en hij bekleedde de leerstoel wiskunde in Leuven van 1637 tot 1641. Vanuit die laatste plaats, waar hij in het voorjaar van 1641 nog werkte, voerde hij een korte correspondentie met René Descartes. In Portugal noemde hij zich Cosmander, een Griekse verbastering van zijn Nederlandse naam.⁴

Noch Gillot noch Cosmander hadden noemenswaardige praktische ervaring opgedaan in het bouwen van fortificaties, maar toch werden hen zeer hoge posities in het Portugese leger aangeboden door koning João IV persoonlijk.⁵ Waarschijnlijk was dat op basis van hun theoretische kennis van de fortificatieleer, maar een mogelijke andere reden is dat zowel Gillot als Cosmander directe of indirecte contacten hadden met René Descartes. Ze raakten allebei persoonlijk bevriend met kroonprins Teodosio (1634-1653), die een zeer grote interesse had in Descartes en diens werken. In het geval van Cosmander is het feit dat hij Jezuïet was ook van belang, omdat de familie De Bragança al geruime tijd (zelfs al voor de Restauratie) contacten met de *Companhia de Jesus* onderhield. Cosmander onderwees Teodosio zelfs in het bouwen

van fortificaties, een interesse die de prins in zijn (te korte) leven niet meer verloor. Tenslotte vroeg João IV aan de ambassadeurs, die hij naar de Nederlanden zond, hem alle mogelijke informatie over de Nederlandse vestingbouw te sturen, hetgeen enerzijds wijst op interesse in militaire architectuur en anderzijds op een voorkeur voor de *Nederlandse school*.

Cosmander werd naar de grensprovincie Alentejo gestuurd, waar de voornaamste veldslagen van de Restauratieoorlog plaatsvonden; de betreffende streek ligt precies op de lijn Lissabon-Madrid. Aldaar versterkte hij de steden Elvas, Olivença (nu in Spanje), Estremoz, Campo Maior, Vila Viçosa en kleinere dorpen.⁶ Cosmander had een hoog aanzien en was persoonlijk bevriend met Mathias de Albuquerque, inmiddels Gouverneur van de *Alentejo*, die zijn ontwerpen bewonderde.⁷ Tijdens zijn militaire carrière werd Cosmander tot *Coronel* en *engenheiro-mor* (hoofd-ingenieur) bevorderd.⁸ In 1647 werd hij overvallen door een Spaanse eenheid en na een jaar van gevangenschap en omkooppogingen besloot hij de zijde van de Spanjaarden te kiezen. In 1648, tijdens zijn eerste actie in dat leger, sneuvelde hij bij de aanval op Olivença, waarvan hij de fortificaties vanzelfsprekend zeer goed kende.⁹

Elvas ontwikkelde zich, mede door de sterke fortificaties van Cosmander, tot de belangrijkste plaats in de Alentejo. De gouverneurs-stad ligt drie uur gaans van het Spaanse Badajoz, aan de andere kant van de rivier Guadiana. Door het enorme hoogteverschil van 150 meter tussen beide steden, konden de Spanjaarden niet ongezien Badajoz verlaten. Toen Cosmander in 1643 in Elvas aankwam was het slecht gesteld met de fortificaties. De stad was omringd met een, in ruïneuze staat verkerende, Middeleeuwse muur met 22 torens, 11

poorten en een barbican. De modernste wijzigingen, te weten enkele ravelijnen, van aarde en hout, waren onder leiding van De Albuquerque gebouwd. Deze gouverneur liet tevens de enorme, Moorse kantelen van de muur verlagen om er een borstwering van te maken en de vervallen barbican diende als een voorlopige onderwal.¹⁰ Toen Cosmander in 1648 sneuvelde, was Elvas versterkt met 7 bolwerken, 4 halve bolwerken, een *redente* en diverse buitenwerken. De bebouwing die in het begin van de zeventiende eeuw buiten de stad was opgericht had hij laten slopen en hij had de toegang tot de stad gereduceerd tot drie hoofdboorten, elk met een eigen ravelijn ervoor.

Al hadden Cosmander en Gillot aanvankelijk niet of nauwelijks praktische ervaring, waren ze evenwel zeer goed op de hoogte van de zogenaamde *Nederlandse school*, de traditie van fortificaties, zoals die in de Nederlanden in de eerste helft van de zeventiende eeuw gebouwd werden. Elvas is een uitmuntend voorbeeld van de *Nederlandse school* en werd door Rafael Moreira zelfs omschreven als een museum van de zeventiende-eeuwse (Nederlandse) vestingbouwkunde.¹¹ Er zijn verschillende redenen te geven waarom Cosmander zo succesvol was met zijn kennis van fortificeren. Allereerst moet gesteld worden dat Mathias de Albuquerque ook zeer bekend was met de *Nederlandse school* door de ervaringen die hij opdeed in Brazilië. Verder werden de Nederlanden gezien als het *theater van de oorlogsvoering* in de zestiende en zeventiende eeuw.¹² Behalve deze ingenieurs kwam er vanuit Nederland een bijna constante stroom traktaten, die handelden over de vestingbouw. Juist die traktaten hadden in Portugal een zeer sterke invloed, die verderop in dit artikel zal worden belicht.

Afb. 2 Forte de Santa Lucia, op een heuvel even ten zuiden van de stad. Oorspronkelijke uitleg door de Italiaanse ingenieur Rosetti. Verder opbouw door Cosmander.

Afb. 3 Poorten bij de Esquina. Op de binnenpoort is in de 19de eeuw een kapel gebouwd.

Hoewel de Spaanse autoriteiten voor de *Restauração* natuurlijk in alle aspecten van het dagelijks leven in Portugal een sterke hand hadden gehad, was het mogelijk de fortificatieleer in Lissabon te bestuderen. Dit gebeurde aan het College Santo Antão, een instelling geleid door de Jezuïeten. Over het algemeen waren het buitenlanders die de wetenschappen als wiskunde (waaronder fortificatieleer direct ressorteerde) doceerden. Een van de eerste docenten was de Italiaan Cristoforo Borri.¹³ Hij moet de persoonlijke leraar zijn geweest van een opmerkelijk talentvolle jongeling, Luís Serrão Pimentel, die later een van de voornaamste militaire ingenieurs van Portugal zou worden en tevens het belangrijkste Portugese traktaat over militaire architectuur in de 17de eeuw zou schrijven.

Een andere belangrijke figuur was Padre Ignacio Stafford, die sinds ongeveer 1630 in Lissabon werkte en bekend was met de meest moderne traktaten uit zijn tijd, waaronder dat van de Nederlander Samuel Marolois (gebruikt werd de Latijnse versie: 1633).¹⁴ Merkwaardig genoeg noemt Stafford in zijn manuscript over de fortificatieleer niet het boek van Adam Freitag, dat in 1635 in het Frans werd uitgegeven (eerste druk in het Duits in 1631).¹⁵

De hoogste leerstoel aan het college Santo Antão was die van de *Aula de Esfera*, waarin astronomie en cosmografie, geometrie, wiskunde en fortificatieleer gedoceerd werden.¹⁶ Ignacio Stafford bekleedde deze leerstoel tussen 1630 en 1635 en het lijkt geen twijfel dat hij er de theorieën van Euclides behandelde. In 1634 publiceerde hij een boek over de *Geometria de Euclides, ou Elementos Mathematicos* in het Spaans, dat later in het Portugees vertaald werd.¹⁷

Na een periode van negen jaar waarin de Ier Padre Simon Fallonio aan het college doceerde, werd de Nederlander

Hendrik Uwens, in Portugal Henrique Buseu (Latijnse vertaling van Buys, de naam van zijn moeder en van zijn voogd), de bekleeder van de leerstoel.¹⁸ Buseu was tegelijkertijd met Cosmander en met hetzelfde doel naar Portugal gekomen, maar hij ging in 1646 wel aan boord van een schip dat hem naar India bracht, waar hij de rest van zijn leven doorbracht.¹⁹

Met de instelling van de *Aula de Fortificação e Architectura Militar* in 1647, een instituut waar alleen militaire architectuur bestudeerd werd - met het oog op het opleiden van eigen ingenieurs die de duurbetaalde buitenlanders in dienst van het Portugese leger moesten vervangen - daalde wellicht het belang van de opleiding aan het Santo Antão. Bovendien werd op 4 november 1651 een leerstoel voor wiskunde (en fortificatieleer) ingesteld in Elvas door Kroonprins Teodosio, overigens eveneens direct ressorterend onder de Jezuïeten.²⁰ Padre Thomaz Audueno was de eerste bekleeder van deze leerstoel.²¹

Van de *Aula de Fortificação e Architectura Militar* was de eerste docent Luís Serrão Pimentel.²² Hij zou meer dan dertig jaar les geven aan deze instelling en daarmee een onuitwisbaar stempel op de Portugese fortificatieleer in de zeventiende eeuw zetten. Wanneer gesproken wordt over de *Portugese school* als traditie in de vestingbouw in de zeventiende eeuw, dan wordt feitelijk alleen het werk van Pimentel en zijn leerlingen bedoeld. Er was in de tweede helft van de zeventiende eeuw vrijwel geen enkele Portugese ingenieur die niet bij Pimentel gestudeerd had. Zijn doctrine moet een zeer grote invloed gehad hebben op de vestingbouwkunde in Portugal en de overzeese gebiedsdelen.

Er is helaas weinig bekend over wat Pimentel precies do-

Afb. 4 Stadsmuur bij de Porta de São Vicente. Zichtbaar is het driedubbele half-bastion van São João da Corujeira. Helemaal boven het kasteel.

ceerde in de *Aula de Fortificação e Architectura Militar*. We kunnen zulks slechts afleiden door bestudering van, enerzijds, het enige boek over fortificaties van zijn hand dat in 1680 postuum gepubliceerd werd en, anderzijds, de diverse kopieën van zijn manuscripten die bewaard zijn gebleven. Pimentel bestudeerde talrijke buitenlandse traktaten; enkele daarvan noemt Pimentel in zijn boek *Methodo Lusitanico de desenhar as fortificações das Praças Regulares & Irregulares*, zoals de werken van Albrecht Dürer, Daniel Speckle, Jean Errard de Bar-le-Duc, Antoine de Ville en vele auteurs van de *Nederlandse school*: Simon Stevin, Samuel Marolois, Adam Freitag, Matthias Dögen, Nicolaus Goldmann en ook nog Hendrik Ruse.²³

Pimentels voorkeur voor de *Nederlandse school* is geworteld in het veelvuldig gebruik van geproportioneerde maten in de vestingbouw. Alle afstanden die gebruikt worden in de forten en vestingen zijn aan elkaar gerelateerd. Daarom hanteren de traktaatschrijvers over het algemeen veel tabellen waarin die relatieve waarden te lezen zijn. Deze manier van ontwerpen komt natuurlijk zeer van pas bij onregelmatige fortificaties, omdat de Hollandse schrijvers veel meer gericht

zijn op de praktijk, zoals het versterken van reeds bestaande steden met Middeleeuwse ommuringen. Zeker de uitvindingen en theoriën van Simon Stevin hebben aan deze traditie bijgedragen.

Het aspect van de vaste proporties binnen een vesting kreeg grote bewondering vanuit andere landen en ook in Portugal had men een grote voorkeur voor het werken met de tabellen en berekeningen die de Hollandse traktaatschrijvers publiceerden. Daarom ook, werkte Luís Serrão Pimentel in het begin van zijn actieve periode met Rijnlandse voeten, waarschijnlijk omdat hij de berekeningen uit het hoofd leerde. In de Republiek was de Rijnlandse voet de standaardmaat in militaire architectuur, zowel in theorie als in de praktijk, omdat de eerste instelling waar de fortificatieleer bestudeerd kon worden in Leiden gevestigd was.²⁴ Bovendien is het duidelijk dat hij reeds vroeg bekend was met het werk van Stevin, want diens benadering van het decimaal maatstelsel was erg praktisch voor het maken van eigen berekeningen.

Om een goed en duidelijk beeld te krijgen van de schriftelijke werken van Pimentel zullen de manuscripten en het enige gedrukte boek over vestingbouwkunde inhoudelijk geanalyseerd worden, waarbij niet alleen aandacht besteed wordt aan de overeenkomsten met andere (Nederlandse) auteurs, maar er zal (ook en vooral) gelet worden op eventuele chronologische typering die in de tekst te vinden zijn. Een enkele keer noemt Pimentel een datum of een gebeurtenis waaraan eenvoudig een datum te verbinden is, een andere keer verwijst hij naar een klaarblijkelijk eerder geschreven document.

In de gedrukte versie van *Methodo Lusitanico* schrijft Pimentel in de 'Proemio' (voorwoord): 'Rest me nu nog een voldoening te doen blijken ... [een] voldoening die, zo lijkt me, door een censuur tegen me gebruikt zou kunnen worden, hetgeen ik logenstraf met de *Hercotectonica militar*, en andere geschriften die tot dusver nog niet het licht zagen.'²⁵ Pimentel is voldaan vanwege de publicatie van de *Methodo Lusitanico* als zodanig en niet vanwege het feit dat dit boek slechts een samenvatting is van de *Hercotectonica*, dat veel breedvoeriger moet zijn geweest en waarnaar hij eventuele 'censuren' verwijst. Pimentel stelt zich hiermee tamelijk bescheiden op.

Het was in eerste instantie de bedoeling, zo stelt Pimentel, 'alleen voor Portugal te schrijven, waar verschillende kopieën bestaan van wat ik heb gesteld; omdat ik meer dan 32 jaar diverse materies van de Wiskunde heb gedoceerd, waarbij ik soms het pad der fortificatieleer heb betreden, is het goed niet alleen onder de studenten het kaf van het koren te scheiden, maar ook onder anderen die ze [Pimentels geschriften] overschrijven.'²⁶

Uit het bovenstaande kan afgeleid worden hoe de manuscripten van Pimentel gebruikt werden. De studenten en andere belangstellenden schreven hen te kust en te keur over, en konden zodoende hun eigen 'standaardwerk' over fortificatieleer samenstellen. Onder hen waren er die niet alleen de leerstof van Pimentel bestudeerden, maar bijvoorbeeld ook uit boeken over fortificaties gegevens overnamen. Ze verwerkten

deze andere informatie in hun eigen aantekeningen. De meest volumineuze bewerking van de *Hercotectonica* door een van Pimentels studenten is het geschrift van Dom Diogo Pardo de Ossório: *Architectura Militar ou Fortificação dictada por Luiz Serrão Pimentel, &c.^a Em 27 de Outubro de 1659 annos*. In dit bijna zestienhonderd bladzijden dikke geschrift schrijft Ossório dat hij bepaalde tekeningen bestudeerde in de handgeschreven 'pillen' (pestillas) van Padre Camasso, die in Badajoz de fortificatieleer doceerde.²⁷

Het geschrift van Ossório is natuurlijk niet zomaar in een aantal maanden samengesteld, maar het is een gedegen studie waaraan vele jaren gewerkt is, waarschijnlijk door zijn leermeester Pimentel. Hoewel er wel veel traktaten over militaire architectuur aanwezig geweest moeten zijn op de *Aula de fortificação*, waren die boeken niet in dusdanige aantallen aanwezig dat iedere student ze op zijn gemak kon lezen. Daarom maakte Pimentel uittreksels van alle boeken die hij zelf bestudeerde en bewerkte deze tot een eerste voorlopig standaardwerk over de Portugese fortificatieleer, hetgeen de titel *Hercotectonica* meekreeg.²⁸ Dit manuscript kon dan door de studenten gebruikt worden om hun eigen kennis te vergroten, bijvoorbeeld door het geheel of gedeeltelijk over te schrijven.

De manuscripten van Pimentel, die nog aanwezig zijn in diverse bibliotheken en archieven in Portugal, zijn vrijwel allemaal gekopieerde versies. Bovendien zijn de meeste manuscripten die eenzelfde naam dragen vaak verschillend aan elkaar, hoewel ze van hetzelfde origineel zijn overgeschreven.

Over de *Hercotectonica* is helaas maar weinig bekend, omdat er geen exemplaren meer van bestaan, maar hoogst waarschijnlijk is de *Hercotectonica* het eerste manuscript dat Pimentel heeft samengesteld, omdat hij er in vrijwel elk later manuscript naar verwijst. Het is duidelijk dat het origineel

moet dateren van voor 1659, het jaar waarin Ossório zijn geschrift dateerde. De titel *Hercotectonica* refereert aan een term die Matthias Dögen, een auteur uit de Hollandse school, in zijn traktaat hanteerde. Ossório schrijft: 'De militaire architectuur wordt verdeeld in Hercotectonica, dat zich bezig houdt met de uitleg en de fabricage [van de vesting]; en in Areotectonica, dat over de aanval en kracht gaat; Areotectonica wordt dan weer verdeeld in twee soorten, te weten Polihorsetica dat over de aanval gaat, en Antipolioretica [sic] dat over de verdediging gaat. Deze uit de Griekse taal afgeleide namen worden gegeven door Matthias Dögen ...'²⁹

Pimentel schreef zijn eerste manuscript dus na de publicatie van de eerste, Latijnse, versie van het traktaat van Matthias Dögen uit 1647.³⁰ Op bladzijde 40 van *Methodo Lusitanico* vermeldt Pimentel dat hij de Latijnse versie gebruikt heeft; het is de eerste keer dat hij in dat boek in een noot specifiek naar het werk van Dögen verwijst. Bovendien heeft hij in *Hercotectonica* veel aandacht besteed aan de maten van alle terreinen en grachten van een versterkte plaats; daarmee volgde hij voor een groot deel Dögen, 'die het materiaal uitgebreid en op verschillende manieren uitstekend behandelde.'³¹

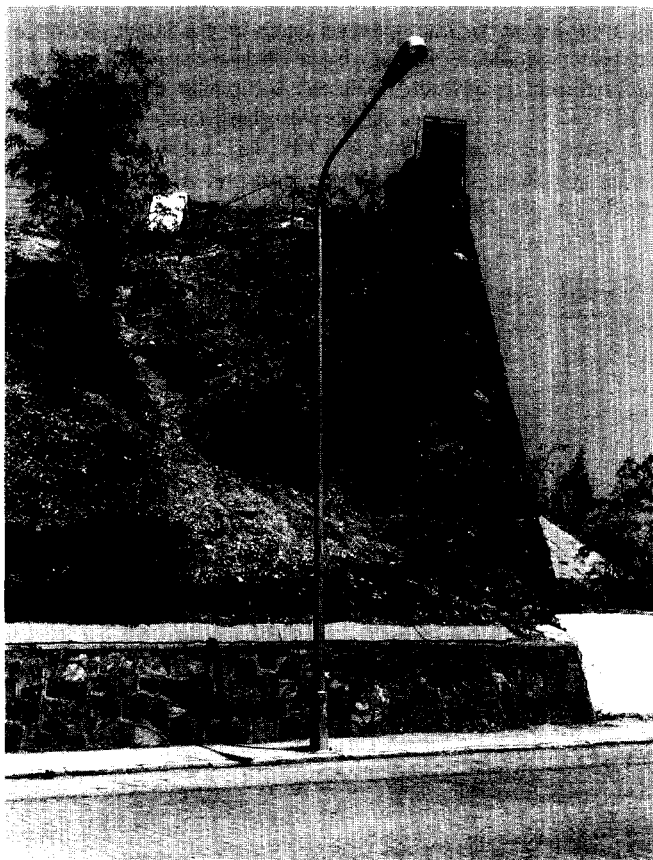
Een duidelijkere indicatie van wanneer *Hercotectonica* moet dateren is Pimentels verwijzing naar het boek van kapitein Diogo Henriquez de Vilhegas, een Portugees die zijn hele actieve periode in dienst was van Spanje. Hij deed vooral ervaring op in het Spaanse leger in Catalonië. Vilhegas schreef niet alleen traktaten over oorlogvoering en militaire architectuur, maar hield zich ook bezig met poëzie en politiek. Vooral om de twee laatste bezigheden was hij een graag geziene gast aan het Spaanse hof. Hij stierf in 1671.³² In 1651 verscheen in Madrid zijn *Academia de la fortification de Plazas*, dat Pimentel, naar men mag aannemen, zeer goed

Afb. 5 Ravelijn voor de Porta de São Vicente.

kende.³³ Overigens stelt Ayres de Magalhães Sepúlveda dat Pimentel de doctrine van Vilhegas afdeed als vrijwel gelijk aan die van Freitag.³⁴ Pimentel schrijft dat hij de argumenten van Vilhegas, 'onze Portugees', voor het accepteren van een *angulo flanqueado* (de *bolwerks-punt* of *saillant*, de hoek die de twee *facen* (de schuine voorzijden van een bastion) met elkaar maken) van 40 graden, gelogenstraft en weerlegd heeft in *Hercotectonica*.³⁵ Hieruit kunnen we in elk geval concluderen dat dit manuscript van Pimentel van na 1651 dateert. Reeds eerder is aangetoond dat het geschrift niet van na 1659 kan zijn, zodat het zeker is dat *Hercotectonica* grotendeels is samengesteld in de late jaren veertig of vroege jaren vijftig van de zeventiende eeuw.

Over het algemeen wordt in elk ander geschrift van Pimentel naar *Hercotectonica* verwezen, maar nimmer met een folionummer. Meestal werd uit dit standaardwerk en uit de andere manuscripten gedoceerd door een plaatsvervanger van Pimentel wanneer deze ergens in het land fortificaties aan het bouwen, inspecteren of repareren was: 'Ik ben ook professor van de Koninklijke Leerstoel der Wiskunde, waar oud-studenten me met [behulp van] mijn geschriften vervangen, wanneer ik mee moet doen aan een veldtocht of aan andere bezigheden van mijn taken.'³⁶

Afb. 6 Doorbroken stadsmuur in Olivença (nu in Spanje); vestingwerk volgens het (Nederlandse) boekje!

De invloed van de Nederlandse traktaten bij Pimentel blijkt vooral uit een noot in de marge in het manuscript met de titel *Extracto Ichnographico Do Methodo Lusitanico*. Pimentel stelt daar zeer duidelijk dat in *Hercotectonica* met Rijnlandse voeten gerekend werd.³⁷ Verder blijkt uit hetzelfde citaat, dat het gebruik van de Portugese voet als standaardmaat in de Portugese militaire architectuur nog niet zo heel lang de Rijnlandse voet vervangen had. Tenslotte schrijft Pimentel in het gedeelte over de *Trigonometria Practica Rectilinea* (een afzonderlijk bijvoegsel in de *Methodo Lusitanico*), dat hij de werken van Simon Stevin, en diens toegankelijk maken van het metrieke stelsel, gebruikte bij het uitvoeren van de berekeningen in *Hercotectonica*.³⁸ Het lijkt geen twijfel dat Pimentel ten tijde van het samenstellen van dit manuscript zeer gespitst was op de traktaten van de Hollandse school. De boeken zouden al vroeg in Portugal aanwezig kunnen zijn, al dan niet meegebracht door Portugese militairen uit Vlaanderen of door de ambassadeurs opgestuurd en tevens is het niet onwaarschijnlijk dat Pimentel contact had met de Nederlandse ingenieurs, zoals Cosmader en Jean Gillot. Het is zeker dat Pimentel en Gillot hebben samengewerkt tijdens de Restauratie-oorlog: ze namen in maart 1657 het examen tot ingenieur af van Jean Dontel, de zoon van de Franse ingenieur Nicolas de Langres.³⁹

Pimentel heeft ook tijdens zijn colleges zeer regelmatig gebruik gemaakt van de Rijnlandse voet als maateenheid. Een van zijn belangrijkste studenten, Simão Madeira, hanteerde in zijn examenwerk met de Nederlandse maat, de *Pé Rinthlandico*.⁴⁰ Verder vond Pimentel dat het 'erg geschikt was dat de studenten de breuken leerden op de manier van de Dizima (i.e. het decimale stelsel), uitstekende uitvinding, van de Nederlander Simon Stevin, die ik heb voorgedragen in het Koninklijke College voor de Wiskunde, waaraan ik doceer, en waarvan mijn discipelen gebruik maken, door het grote gemak, en snelheid waarmee het zich laat verwerken ten opzichte van de kwelling en last van de breuken van de gewone Aritmetica.'⁴¹

Een ander manuscript van de hand van Pimentel is het reeds genoemde *Extracto Ichnographico Do Methodo Lusitanico*, gedateerd 1670. Pimentel legt in dit manuscript uit hoe op papier de plattegrond van een fortificatie uitgezet moet worden. Het *extract* behandelt alleen tekeningen van regelmatige en onregelmatige fortificaties op een nieuwe, gemakkelijke en verbeterde *methode*, aldus Pimentel. Dit manuscript is een *extract* van de *Methodo Lusitanico*, dat derhalve dan al klaar ligt om 'met de gunst van God' ter perse te gaan, hetgeen eerst tien jaar later gebeurde. Pimentel stelt tevens dat de *Methodo Lusitanico* een 'compendium' is. Hij bedoelt daarmee dat de *Methodo Lusitanico* een samenvatting is van de *Hercotectonica*.⁴² Van die samenvatting is dus weer een *extract* gemaakt ter gelegenheid van het bezoek van Cosimo II, Groothertog van Toscane, in 1670 aan Lissabon. Pimentel draagt het werk ook aan hem op.

Op de titelbladzijde van dit manuscript *Extracto Ichnographico* noemt Pimentel zich 'Tenente general da Artelharia' (Luitenant-Generaal der Artillerie) en 'Engenheiro mor

do Exercito e Prouincia de Alentejo' (hoofdingenieur van het leger en de provincie Alentejo). Deze rang en titel kreeg Pimentel op 12 september 1663.⁴³ Deze vermelding staat niet op het manuscript van *Methodo Lusitanico*, dat bewaard wordt in de Biblioteca Nacional in Lissabon.⁴⁴ Dit geschrift is gelijk aan het eerste deel van de uiteindelijke gedrukte versie, met uitzondering van spellingsfouten en dergelijke; bovendien zijn de figuren en tabellen niet in de tekst opgenomen, ofschoon er wel naar verwezen wordt. In dit manuscript zijn verschillende berekeningen in de kantlijn gemaakt, daarom wordt aangenomen het door Pimentel zelf geschreven is.⁴⁵ Omdat zijn titel en rang niet op de titelpagina genoemd worden, zouden we kunnen afleiden dat het van voor 12 september 1663 dateert; maar omdat we reeds gezien hebben dat Pimentel vrij bescheiden was, is het beter om het niet vermeld zijn van zijn rang niet als bewijs voor een datering te gebruiken.⁴⁶

De resterende drie manuscripten van Pimentel zijn min of meer aan elkaar gerelateerd, want ze lopen in elkaar over of er wordt (op het einde) aan een volgende manuscript gerefereerd. Al deze manuscripten dateren van na 1658, het jaar waarin Pimentel meedoet aan de belegering van Badajoz: hij verwijst regelmatig naar zijn activiteiten tijdens die slag. Bovendien wordt in elk van de manuscripten weer gerefereerd aan *Herco-tectonica*.

De invloed van de Nederlandse traktaten is in elk van de drie manuscripten zeer sterk, hetgeen vooral betrekking heeft op het manuscript *Tratado da castramentasaõ ov Alojamento dos Exercitos*. Opnieuw wordt de titel en rang van Pimentel niet op de eerste bladzijde vermeld. Het is echter duidelijk dat het hier een kopie van een werk van Pimentel betreft, omdat in een noot verwezen wordt naar Pimentel zelf.⁴⁷ Verder zijn enkele Nederlandse plaatsnamen verbasterd tot Balduc en Boldeu (voor Bolduc, i.e. Bois-le-Duc, 's-Hertogenbosch) en Berda (Breda); deze plaatsen worden als voorbeelden gebruikt in de Nederlandse traktaten, met name door Dögen, die er misschien zelf werkzaam was.

In de hoofdstukken over militaire architectuur werkt Pimentel hoofdzakelijk met de doctrines van Freitag, Dögen en Goldmann.⁴⁸ Maar als absolute referentie voor dit manuscript wordt het boek van Stevin gehanteerd: *Castrametatio, Dat is Legermeting*.⁴⁹ Complete plattegronden zijn overgenomen uit diens werk en grote delen zijn vrijwel letterlijk vertaald, hetgeen Pimentel ook ruiterlijk erkent.⁵⁰

In het manuscript *Das fortificações da campanha* zijn de verwijzingen van Pimentel naar de Nederlandse traktaten zo mogelijk nog talrijker.⁵¹ Wat betreft de 'forten', die vaak in de vorm van regelmatige veelhoeken werden gebouwd, had Pimentel een grote voorkeur voor de methode die Freitag hiervoor ontwikkelde. De meeste figuren en tabellen in dit manuscript zijn gekopieerd uit het boek van de Duitser. Een hoofdstuk is gelijk aan hoofdstuk 8 in *Tratado da castramentasaõ*; dat is een van de hoofdstukken waarin Pimentel de doctrine van Stevin navolgt. De auteur of kopiïst van dit manuscript vermeldt overigens op de kaart de datum van de belegering van Gulik: 1610.⁵²

Afb. 7 Flank van de Baluarte da Praça de Armas. Duidelijk zichtbaar is dat de wal vanaf de flank verdedigd wordt (element van de Oud-Nederlandse school). In de wal zelf zijn 'canonheiras' te zien voor de bescherming van de gracht.

Interessant aan dit geschrift *Das fortificações da campanha* is dat de hoofdstukken niet genummerd zijn; dit zou erop kunnen wijzen dat het een vervolg op een eerder geschreven manuscript is. Hoewel in dit geschrift ook het beleg van Badajoz in 1658 wordt vermeld, alsmede een verwijzing naar *Herco-tectonica* wordt gegeven, kan er geen preciezere benadering van de datering gemaakt worden. Aan het einde van het manuscript wordt een letterlijke verwijzing gegeven naar een volgend geschrift: 'Op deze manier moeten de bijzondere kwartieren (i.e. verblijven voor gasten en zeer hoge officieren, die feitelijk niet aan de slag meedoen) tijdens het beleg van een plaats gefortificeerd worden; maar omdat zulks al behoort tot de aanval zullen we dat meer in het bijzonder in het volgende boek behandelen.' Waarschijnlijk wordt hier verwezen naar het laatste manuscript van Pimentel dat in dit artikel bestudeerd wordt, dat over *Opugnação* (Aanval).⁵³

Volgens Pimentel is de *Opugnação* of *Areotectonica* niet in het manuscript *Herco-tectonica* behandeld, omdat dit werk specifiek over architectuur van fortificaties en over het logeren van de soldaten zowel in de plaats zelf als tijdens een belegering gaat.⁵⁴ Dit manuscript *Opugnação* is net als het traktaat over *Castramentação* in het bezit geweest van (en mogelijk zelfs gekopieerd door) 'Joaõ Thomas Correa, Coronel darteilharia'. In de titelaanhef wordt Luís Serrão Pimentel weer *Tenente General* en *Engenheiro mor dos Exercitos & prouincia do Alentejo & Reyno* (Hoofdingenieur der legers en de provincie Alentejo en het koninkrijk) genoemd. Verder vinden we tevens de verwijzing naar de belegering van Badajoz in 1658; bovendien wordt alleen in dit geschrift gerefereerd aan de slag van Ameixial op 6 juni 1663.⁵⁵ Daarom mag aangenomen worden dat dit het laatste (in chronologische volgorde) van de in dit artikel bestudeerde manuscripten van Pimentel is. Tevens wordt er diverse malen verwezen naar een eerder manuscript, het *Tratado da Castramentasaõ*, omdat Pimentel niet te diep op de betreffende materie wil ingaan.⁵⁶

Over het algemeen werd in de Nederlandse traktaten weinig of niets geschreven over oorlogvoering in het algemeen. Daarom verwijst Pimentel in het begin van dit manuscript vooral naar Italiaanse traktaten die over dat onderwerp gaan. Een absoluut bewijs voor de interesse van Pimentel in de Nederlandse oorlogvoering is dat hij ook bekend is met de Nederlandse boeken die specifiek ingaan op de oorlog tegen de Spanjaarden. Het meest citeert hij uit de publicatie van Hermanus Hugo, S. J., *Obsidio Bredana* (1624); ook Matthias Dögen is bekend met dit boek.

Voor de technische hulpmiddelen en bouwwerken, die bij een aanval of verdediging geconstrueerd moeten worden, doet Pimentel voornamelijk beroep op het traktaat van Adam Freitag. Hij gebruikt daarbij de Rijnlandse voet als maateenheid.

Uit het enige boek en de manuscripten van de zeventiende eeuwse Portugese vestingbouwkundige Luís Serrão Pimentel blijkt dat hij zich bijzonder veel heeft laten beïnvloeden door de traktaten uit de *Hollandse school* der fortificatieleer, waarbij zijn grootste voorkeur uitging naar het boek van Adam Freitag, maar hij citeert ook de werken van andere ingenieurs uit de *Nederlandse school*. In welke mate hij de doctrines van de Nederlandse traktaatschrijvers hanteerde in zijn eigen fortificaties is helaas niet bekend. Van zijn militaire architectuur is niet veel overgeleverd, omdat de fortificaties later weer aangepast en hersteld moesten worden of zelfs verwijderd werden.

Bovendien kan nauwelijks vastgesteld worden in hoeverre een bouwmeester zijn eigen doctrine volgt. Er zijn zoveel elementen waarmee rekening gehouden dient te worden bij de aanleg van een vesting, dat in werkelijkheid bijzonder weinig de hand wordt gehouden aan theoretische grondslagen: het mag niet vergeten worden dat een militair ingenieur regelmatig in het heetst van de strijd zijn arbeid moest verrichten! Daarenboven komt de constructie van enig vestingwerk aan op de persoonlijke vaardigheid van een bouwmeester. Luís Serrão Pimentel wist dat als geen ander en hij levert daarom weinig kritiek op bestaande fortificaties. Een keer evenwel bekritiseerde hij het werk van Padre Cosmader, hoewel hij (in een inleidend hoofdstuk van *Methodo Lusitanico*) in een opsomming van de sterkste fortificaties, de grootste heldendaden en de beste boeken over de vestingbouwkunde, schrijft dat Elvas en Vila Viçosa zeer goed versterkt waren, omdat 'Elvas bijna vier maanden lang een machtig Spaans leger weerstond, en wat meer is, het beperkte kasteeltje van Vila Viçosa weerstond een ander voor enkele dagen ...'⁵⁷

Hiermee plaatste hij beide steden boven aan de lijst van de sterkste fortificaties van Portugal. Waarschijnlijk deed hij dit, omdat hij er zelf gewerkt heeft, maar hij moet toch ook, heimelijk, het ontwerp van beide vestingen van Padre Cosmader zeer bewonderd hebben. Toch geeft hij elders in zijn boek af op de Nederlandse ingenieur, door te stellen dat bepaalde muren van de vesting Elvas onjuist gefundeerd waren, 'zodat de cortina (wal) van S. Vicente openscheurde en instortte, en

ook onderaan de poort van de Esquina, waar om die reden een groot deel van de muur[bekleding] viel met het werken van enkele stukken geschut die ik daar geplaatst had, omdat we belegerd werden door het Spaanse leger in het jaar 1658.'⁵⁸

Tenslotte is het helaas niet mogelijk om na te gaan welke invloed Pimentels werk zelf had, omdat *Methodo Lusitanico* maar een kleine oplage kende en in het Portugees geschreven was. Waren al zijn manuscripten of zelfs alleen *Hercotectonica* gepubliceerd, dan was zijn werk wellicht veel meer verspreid en bekend geweest en had er een grotere belangstelling en waardering bestaan voor de Portugese vestingbouwkunde.

In elk geval kan geconcludeerd worden dat de Nederlandse traktaten over vestingbouwkunde in de zeventiende eeuw een enorme invloed hadden op de Portugese fortificatieleer. Dat blijkt niet alleen uit de werken van Luís Serrão Pimentel, maar ook uit de fortificaties die Cosmader en Gillot in Portugal ontwierpen en uitvoerden. De Nederlandse doctrines behielden hun inwerking tot diep in de zeventiende eeuw, omdat de opvolgers van Pimentel, in wezen zijn leerlingen, volkomen bekend waren met de genoemde boeken.

Toen Pimentel op 13 december 1678 overleed (na een ongelukkige val van zijn paard voor de trappen van de S. Madalena-kerk in het centrum van Lissabon⁵⁹), was het proces van het ter perse gaan van *Methodo Lusitanico* toch nog ingezet. De eerste licentie is gedateerd 1 september 1678, de laatste van de in totaal 5 licenties 6 oktober 1678. Het feit dat de data zo dicht bij elkaar liggen geeft aan dat men al lang bekend was met het boek. Een negatieve kritiek op het werk, van de hand van Diogo Gomez de Figueiredo, is dat het in het Portugees geschreven is: 'Het enige dat het boek ontbeert is dat het met een buitenlandse pen (i.e. in een andere taal) geschreven had moeten zijn, omdat het alleen zó zeker zou zijn van het verdiende applaus.'⁶⁰ Klaarblijkelijk werd het Portugees door de autochtonen toen al te moeilijk gevonden voor niet-Portugezen!

Noten

- 1 Over de diplomatieke betrekkingen tussen de Republiek en Portugal, zie: Cornelis van de Haar, *De diplomatieke betrekkingen tussen de Republiek en Portugal 1640-1661*, Groningen 1961. Verder: Edgar Prestage, *As relações diplomáticas de Portugal com a França, Inglaterra e Holanda, de 1640 a 1668*, Coimbra 1928. Dit boek is ook in het Engels verschenen.
- 2 De belangrijkste van deze Franse ingenieurs waren Charles Lassart (arriveerde september 1641), Pierre Girles de St. Paul (september 1641), Michel Lescole (de l'École - begin 1643), Nicolas de Langres (maart 1644), Pierre de Sainte Colombes (1648) en Alain Manesson Mallet (1664). Zie: Rafael Moreira, 'Do rigor teórico à urgência prática: a arquitectura militar,' in: *História de Arte em Portugal, vol. 8: O limiar do barroco*, Lisboa 1986, p. 70.
- 3 Over Gillot zijn twee voortreffelijke artikelen geschreven door H. J. Witkam in het *Leidsch Jaarboekje* in 1967 en 1969. Binnenkort wordt het tweede artikel (waarin met name zijn carrière in Portugal en Olivença beschreven wordt) in een bewerkte vertaling in Spanje gepubliceerd.
- 4 Francisco Rodrigues, S. J., *A Companhia de Jesus e a Restauração*

- de Portugal (1640)*, Lisboa 1942, separata dos *Anais da Academia Portuguesa da História*, volume VI, p. 398. Cosmader is een bewerking van de Griekse vertaling van zijn familienaam Ciermans Rodrigues heeft de persoonlijke gegevens allemaal uit het Jezüieten-archief in Rome geput. In 's-Hertogenbosch is helaas niets te vinden over Jan Paschasius Ciermans, omdat een aantal kerkregisters ontbreken. De familie Ciermans had een redelijk hoog aanzien in die stad. De familie was katholiek en had de meeste contacten in het huidige Vlaanderen. De eerste *Chiermans* in 's-Hertogenbosch was Augustijn, hij was procureur en werd in 1573 of 1574 poorter van de stad. Hij had in elk geval twee zonen, Adriaan en Peter. Volgens het *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* (N. N. B. W.), deel V, c. 112-113 is Jan (Joannes) Paschasius Ciermans een zoon van deze Peter (Petrus) Ciermans en Elisabeth Thomas. Peter Ciermans kocht op 7 december 1628 een huis aan de Oude Dieze (Reg. no. 365, f. 65) en had van zijn vrouw Elisabeth Thomas nog een zoon Guillaume Ciermans, raad- en rekenmeester-ordinaris in zijne Maj. Rekenkamer te Brussel. Het N. N. B. W. stelt overigens dat Cosmader de doopnaam Paschasius pas in Portugal aannam, dat hij tot priester gewijd werd op 15 april 1634 en dat hij werd geprofesseed op 12 mei 1636.
- 5 Cosmader doceerde wel de fortificatieleer aan de Universiteit van Leuven. Omdat hij zich voor 1629 in 's-Hertogenbosch en Ieper bevond, mag worden aangenomen dat hij zich tenminste zijdelings bezig hield met vestingbouw. In 1629 veroverde Frederik-Hendrik de stad 's-Hertogenbosch op de Spanjaarden. Zie hiervoor: Omer van de Vyver, S. J., 'Jan Ciermans (Pascasio Cosmader) 1602-1648 Wiskundige en Vestingbouwer,' in: *Mededelingen uit het Seminarie voor Geschiedenis van de Wiskunde en de Natuurwetenschappen aan de Katholieke Universiteit te Leuven*, no. 7, 1975.
 - 6 Waaronder Vila Nova del Fresno (nu in Spanje). Zie: Terceiro Conde da Ericeira, *História de Portugal Restaurado*, volume I, p. 393. Cosmader bouwde verder in Juromenha en Castelo de Vide en ontwierp enkele forten langs de Tejo tussen Lissabon en Cascais, te weten het fort Sant Iago in Sesimbra (september 1642), het fort São João das Maias in Oeiras (klaar in 1644) en het fort van São Pedro in Paço de Arcos (klaar in 1647). Zie Moreira, 'Do rigor teórico ...', op. cit. (noot 2), p. 69.
 - 7 Waarschijnlijk werkte Cosmader vanaf het begin samen met de Albuquerque. Zie ook Ericeira, ... *Portugal Restaurado*, op. cit. (noot 6), volume I, pp. 204-205.
 - 8 Onder andere in: Francisco Rodrigues, S. J., *A Companhia* ..., op. cit. (noot 4), volume VI, p. 392.
 - 9 De laatste jaren ervoor had Gillot de leiding over de bouwwerkzaamheden aan de vestingwerken van Olivença.
 - 10 Voor contemporaine beschrijvingen van Elvas in het begin van de oorlog, zie: Aires Varela, *Successos que houve nas fronteiras de Elvas, Olivença, Campo Mayor, Ouguella e outros lugares do Alentejo, o primeiro anno da recuperação de Portugal, que começou em primeiro de Dezembro de 1640. & fez fim em vltimo de Nouembro de 1641*, Elvas 1901, pp. 2-10 en Domingos Lavadinho, *O forte da Graça, Esboço duma Memória Histórica e descretiva*, Elvas 1929, p. 44.
 - 11 Rafael Moreira, 'Do rigor ...', op. cit. (noot 2), p. 77.
 - 12 Manuel de Azevedo Fortes, *O Engenheiro Portuguez*, tomo segundo, Lisboa, 1729, p. 35: 'porque herô os Paizes baixos então o teatro da Guerra da Europa'.
 - 13 Francisco Rodrigues, S. J., *A Formação Intellectual do Jesuita, Leis e Factos*, Porto 1917, p. 286.
 - 14 Carlos Sommervogel, S. J., *Nouvelle édition de la Bibliothèque de la Compagnie de Jésus* (Première partie: Bibliographie par les Pères Augustin et Aloys de Backer; seconde partie par le Père Auguste Carayon), tome VII, Bruxelles/Paris, 1896, c. 1472; Francisco Rodrigues, S. J., *História de Jesus na Assistência de Portugal (1640)*, Tomo III, Volume I, Porto, 1944, p. 191. Ignace Stafford of Lee, geboren in Staffordshire in 1599, deed zijn intrede in het noviciaat in Spanje in 1618. Hij doceerde acht jaar wiskunde in Lissabon en vergezeld in 1640 de markies van Montalvão, toen die tot Viceroy van Brazilië benoemd werd en keerde met hem terug in 1641. Stafford stierf in Lissabon, 11 februari 1642.
 - Zoals die van de Italianen Nicola Tartaglia (1556-1560; het werk van Tartaglia werd in Portugal vooral bekend gemaakt door de wijsgeer en wiskundige Pedro Nunez), Bonajuto Lorini (1597) en Scala (die door Stafford 'autor principal del baluarte' wordt genoemd; 1621); verder de traktaten van de Fransmannen Errard de Bar le Duc (de door Stafford gebruikte versie is die van 1620) en Antoine de Ville (1628); tenslotte mag aangenomen worden dat, gegeven het feit dat Stafford de Spaanse taal beter beheerste dan de Portugese, hij de meest recente Spaanse traktaten over militaire architectuur, te weten: die van Cristóbal de Rojas (1598) en Diogo Gonzalez de Medina Barba (1599), gebruikte.
 - Over de *Spaanse school*: Ramón Gutiérrez, Cristina Esteras, *Territorio y fortificación, Vauban, Fernández de Medrano, Ignacio Sala y Félix Prósperi, Influencia en España y America*, Madrid 1991, p. 52.
 - 15 Padre Ignacio Stafford, *Varias Obras Mathematicas compuestas por el. P. Ignacio Stafford mestre de Mathematica En el Colegio de S. Anton de la Compañia de IESUS Yno acavadas por cauza de la muerte del dicho Padre* Lisboa Anno 1638. (MS. - Biblioteca Nacional de Lisboa, Reservados, PBA 240). Stafford stierf, zoals gesteld (noot 13), in 1642, dus het jaartal genoemd in zijn manuscript is onjuist. Mogelijk wordt bedoeld het jaar waarin Stafford begon met de samenstelling van het werk.
 - 16 Francisco Rodrigues, S. J., *A Formação* ..., op. cit. (noot 13), pp. 286-290; Francisco Rodrigues, S. J., *História* ..., op. cit. (noot 14); Luis de Albuquerque, *A 'Aula de Esfera' do Colégio de Santo Antão no Século XVII*, in: 'Agrupamento de Estudos de Cartografia Antiga, LXX Secção de Coimbra', Coimbra 1972.
 - 17 Cosmader legde de *elementen* van Euclides uit aan kroonprins Teodosio, die toen pas zeven jaar oud was.
 - 18 Fallonio bouwde ook daadwerkelijk fortificaties. Volgens Luis de Albuquerque, *A 'Aula de Esfera'* ..., op. cit. (noot 16), p. 18, werd hem hiervoor de titel *engenheiro-mor do reino* (hoofd-ingenieur van het koninkrijk) verleend. Deze titel was zeer prestigieus (zie Rafael Moreira *Os primeiros Engenheiros-Mores do Império Filipino*, IV Simpósio Luso-Espanhol de História da Arte Portugal e Espanha entre Europa e Além-Mar, Coimbra, 1987), daarom mag in twijfel getrokken worden of Fallonio de titel ook echt gekregen heeft; De Albuquerque is de enige auteur die melding maakt van dit feit. Fallonio stierf op 1 januari 1642 op 37-jarige leeftijd en maakte de *Guerra da Restauração* slechts zeer kort mee. Zie ook: Francisco Rodrigues, S. J., *A Formação* ..., op. cit. (noot 13), p. 288; Francisco Rodrigues, S. J., *História* ..., op. cit. (noot 14), p. 191.
 - 19 Francisco Rodrigues, S. J., *História* ..., op. cit. (noot 14), p. 192. Buys werd geboren op 23 april 1618 en trad in 1634 in het noviciaat in Mechelen. Hij stierf op 6 april 1667.
 - 20 Francisco Rodrigues, S. J., *História* ..., op. cit. (noot 14), p. 22.
 - 21 Het is niet duidelijk of Audueno van Vlaamse of Britse afkomst was. Meestal wordt hij in de literatuur als Belg gezien, maar Francisco Rodrigues, S. J., *A Formação* ..., op. cit. (noot 13), p. 289 citeert een contemporaine bron waaruit blijkt dat Audueno een Engelsman was. Zie ook: [Dr. Francisco de Paula Santa Clara], *A Companhia de Jesus em Elvas, Notas para a historia do Collegio de S. Thiago*, Elvas 1931, p. 15.
 - 22 Luis Serrão Pimentel werd begin februari 1613 geboren in Lissabon (doop 4 februari in de parochiekerk van Santa Justa). Op jonge leeftijd ging hij bij de Jezüieten studeren en op 18-jarige leeftijd, in 1631, besloot hij samen met zijn oom Fernão Serrão scheep te gaan in de richting van India om daar dienst te doen in de Portugese regimenten. Het schip waarop ze zich bevonden, de Nao Rosario, moest echter naar Portugal terugkeren en Luís Serrão Pimentel werd leer-

- ling van Valentim de Sá, de Cosmographo mór (hoofd sterrenkundige). Tien jaar later was hij plaatsvervangend Cosmographo mór voor de zieke Antonio Mariz Carneiro, die zijn 'meesterproef' in 1642 afnam. In 1647 werd hij officieel als Cosmographo mór aangesteld, maar Mariz Carneiro was in 1666 nog steeds in leven. Een van de plichten van die aanstelling was het doceren van de *Arte de Navegar* (leer van het navigeren van schepen). Deze studie was vanzelfsprekend direct verbonden met de sterrenkunde. Het enige boek dat Pimentel in zijn leven publiceerde was de *Roteiro do Mediterrâneo* ('loodsboek' van de Middellandse Zee) in 1675. Pimentel doceerde de *Arte de Navegar* in het *Ribeira das Naus*, waarin tevens in 1647 de *Aula de Fortificação e Architectura Militar* gehuisvest werd, waarschijnlijk op voorspraak van Pimentel zelf.
- Over Pimentel: A. Fontoura da Costa, *Prática da Arte de Navegar Por Luiz Serrão Pimentel*, Divisão de Publicações e Biblioteca Agência Geral das Colónias, 1940, (inleiding); Diogo Barbosa Machado, *Bibliotheca Lusitana*, Lisboa 1752, tomo III, pp. 133-134; Joel Serrão (dir.), *Dicionário de História de Portugal*, Volume V, Porto 1984, p. 79 (Pimentel); José Fernandes Pereira (dir.), *Dicionário da arte Barocca em Portugal*, Lisboa 1989, pp. 354-355 (Pimentel).
- 23 De volledige titel is: *Methodo Lusitanico de desenhar as fortificações das Praças Regulares & Irregulares Fortes de Campanha, e outras Obras pertencentes a Architectura Militar Distribuido em duas partes Operativa, e qualificativa. Ao mvito alto, e poderoso Principe Dom Pedro, Nosso Senhor Por Luis Serrão Pimentel Engenheiro Mor, e Cosmografo Mor do Reyno, e Senhores de Portugal, Tenente General da Artilheria em qualquer das Provincias do Reyno*. Em Lisboa. Com as licenças necessarias. Na Impressão de Antonio Craesbeeck de Mello Impressor de S. Alteza. Anno 1680. In 1993 is van dit boek een facsimile uitgegeven, die helaas alleen voor publieke instellingen bedoeld was. In deze versie wordt een summieri inleiding over Pimentel en zijn werk als vestingbouwkundige gegeven. Hopelijk zal in de nabije toekomst een editie voor de verkoop uitgegeven worden.
 - 24 Betreffende de ingenieursopleiding in Nederland, zie: F. Westra, *Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige oorlog, 1573-1604*, Alphen a/d Rijn 1992, hoofdstuk 14, pp. 82-89.
 - 25 Luís Serrão Pimentel, *Methodo Lusitanico* ..., op. cit. (noot 23). Proemio (de eerste bladzijden zijn ongenummerd): 'Resta agora dar hũa satisfação, & fazer hũa advertencia. A satisfação he a hũa censura que parece se me pôde oppor, de ~q allego com a Hercotectonica militar, & outros escritos com que atêgora não sahi a luz por impressão.' Het formele Portugees van Pimentel (vooral in de inleidende hoofdstukken) laat zich moeilijk vertalen; voor de leesbaarheid heb ik getracht een moderne vertaling te geven.
 - 26 Luís Serrão Pimentel, *Methodo Lusitanico* ..., op. cit. (noot 23). Proemio: 'A esta censura respondo que o meu intento primario he escrever sômente para Portugal, onde não faltão alg-uas copias dos que allego; porque lendo mais de 32. annos diversas materias de Mathematica em que entrou por vezes a Fortificação, he força qu andem espalhadas, não sômente entre os discipulos, mas entre outros que as trasladeraõ.'
 - 27 Dom Diogo Párdo de Ossório, *Architectura Militar ou Fortificação dictada por Luiz Serrão Pimentel, &c.a Em 27 de Outubro de 1659 annos*, (MS - Biblioteca da Ajuda, 49-III-4) f. 26v: '... o qual vi em humas pestillas do Padre Camasso que em Badajos ensinava a fortificação nestes annos proximos e me pareasse auillo visto em algum Liuro impresso.' Betreffende deze Padre Camasso heb ik niets kunnen vinden.
 - 28 Luís Serrão Pimentel, *Methodo Lusitanico* ..., op. cit. (noot 23), p. 548: [over het werk van Simon Stevin] 'Donde eu deduzi este Compendio ha muitos annos ...'.
 - 29 Dom Diogo Párdo de Ossório, *Architectura Militar* ..., op. cit. (noot 27), f. 115v, [LIVRO PRIMEIRO DA ARCHITECTURA MILITAR OV Fortificação das Praças Regulares.]: 'Diuideçe a Architetura militar em Hercotectonica que Se ocupara na diliniacão, e fabrica; & em Areotectonica que trata do ataque, e de força; diuindindou outra ues Areotectonica em duas especies ass. Polihorsetica que trata do ataque, Antipolihorsetica que trata da defença. Estes nomes deriuados (f. 116) da Lingua Grega lhe des Mathias Dogen que adiuicão Sempre ao uue.'
 - 30 Matthias Dögen, *Mathiae Dögen dramburgensis marchici Architectura militaris moderna, variis, historiis, tam veteribus quam novis confirmata, et praecipuis totius Europae munimentis ad exemplum adductis exornata*, Amsterdam 1647. De Duitse en Franse uitgaven van dit boek worden tegelijkertijd uitgegeven: *Streitbaukunst durch Matthias Dögen von Dramburg Oder der Kriegskunst heutiges Tages gebräuchlicher Sturm- und Währbau*, Amsterdam 1648; *L'Architectvre Militaire Moderne ou Fortification: Confirmée par diverses histories tant anciennes que nouvelles, & enrichie des Figures des principales Forteresses que sont en l'Europe par Matthias Dögen*, Natif de Drambourg en la Marche. Mise en François par Helie Poirier, Parisien. Amsterdam 1648.
 - 31 Luís Serrão Pimentel, *Methodo Lusitanico* ..., op. cit. (noot 23), p. 238: 'Na Hercotectonica hei trattato larguissimamente das medçoens de todos os Terrenos, & Fossos de hũa Praça fortificada; seguindo na mayor parte a Dogen, que trattou a materia ampla, & excellentemente por diversas vias;' In de marge staat gedrukt: 'Matthias Dogẽ trattou bem a Stereometria das obras da Fortificação.'
 - 32 Diogo Barbosa Machado, *Bibliotheca Lusitana*, tomo I, Lisboa 1741, p. 659.
 - 33 D. Diego Enriquez de Villegas, *Academia de fortificacion de plazas, y nvevo modo de fortificar vna plaza real. diferente en todo de todos, qve se hallan en los avtores qve desta ciencia, y arte escrivieron*, Madrid 1651.
 - 34 Christovam Ayres de Magalhães Sepúlveda, *História Orgânica e Política do Exército Português*. Volume V, 'Historia da Engenharia Militar Portuguesa' (*subsídios*), Desde a fundação da Monarchia até 1816. Lisboa 1910, p. 71: '... [Luís] Serrão [Pimentel] não foi de uma extrema amabilidade ... de autores espanhoes, alguns d'elles muito em voga entre nós, trata o precioso livro, que nos põe ao facto da sciencia europeia da epoca largamente se refere a D. Diogo Henriques de Villegas que em 1651 publicou em Madrid, em espanhol, um livro propondo um methodo novo e original de fortificação, mas que Serrão Pimentel declara ser semelhante ao de Christovam de Rojas e quasi semelhante ao de Freitag.' Ayres verwijst naar Pimentel, *Methodo Lusitanico* ..., op. cit. (noot 23), p. 405.
 - 35 Luís Serrão Pimentel, *Methodo Lusitanico* ..., op. cit. (noot 23), p. 46: 'sem embargo da doutrina do Capitão D. Diogo Henriquez de Villegas nosso Portuguez; que o admite (nota: Na Acad. lib. 2. cap. 9. §. 3.) de 40. gr. cujos fundamentos havemos impugnado, & desfeito na Hercotectonica.'
 - 36 Luís Serrão Pimentel, *Extracto ichnographico. Do Methodo Lusitanico. Nouo, facillimo, e apuradissimo Pera desenhar. As Fortificações regulares, e irregulares; por nouas, e exactissimas proporções*, Lisboa 1670, f. 10 [f. 12]: 'Sendo tambem professor da Cadeira Regia das Mathematicas, que discipulos antigos substituaõ com meus escritos, emquanto eu assistia nas Campanhas, ou a outras occupaçoens dos meus cargos.' Van dit manuscript zijn twee exemplaren bekend. De verwijzingen die in de voetnoten gegeven worden zijn als volgt: de eerste verwijzing is naar het exemplaar in de Biblioteca Nacional de Lisboa Reservados Cod. 2044; de andere, waarvan de nummering der folio's niet overeenkomt met die in het eerste manuscript en derhalve in accollades geplaatst zijn, bevindt zich in de Biblioteca da Ajuda: 49-I-30.
 - 37 Luís Serrão Pimentel, *Extracto ichnographico* ..., op. cit. (noot 36), f.

- 91: '... aduertindo que na Hercotectonica hauemos fallado de pês Rinthlandicos. e aqui dos Portugueses, de palmo, & meyo cada hum por estarem ja introdusidos nas nossas Fortificaço-es, ...' (ik wijs u erop dat in de *Hercotectonica* gesproken wordt van Rijnlandse voeten, en hier van Portugese, anderhalve palm elk, omdat die al ingevoerd zijn in onze fortificaties, ...); dit citaat staat eveneens in Luís Serrão Pimentel, *Methodo Lusitanico* ..., op. cit. (noot 23), p. 109.
- 38 Luís Serrão Pimentel, *Methodo Lusitanico* ..., op. cit. (noot 23), p. 548 en verder.
- 39 H. J. Witkam, 'Jean Gillot (Een Leids ingenieur)', in: *Leidsch jaarboekje*, 1969, p. 53.
- 40 Simão Madeira verdedigde zijn stellingen op 'Quinta fra 22 de Março' (vrijdag 22 maart). Gegeven de dag en datum kan eenvoudig afgeleid worden dat Madeira zijn examen in het jaar 1657 aflegde. Het hele examenwerk is gepubliceerd in: Christovam Ayres de Magalhães Sepúlveda, *História Orgânica* ..., Volume V, op. cit. (noot 34), p. 79.
- 41 Luís Serrão Pimentel, *Methodo Lusitanico* ..., op. cit. (noot 23), p. 277: '... for muito conveniente que aprendessem os quebrados pello modo da Dizima, excellente invenção de Simão Stevino Hollandez, que hei dittado na Aula Regia de Mathematica, em que leo, & de que usaõ meus discipulos, pella grande facilidade, & brevidade com que se obra a respeito da molestia, & embaraço dos quebrados da Arithmetica ordinaria.'
- 42 Luís Serrão Pimentel, *Extracto Ichnographico* ..., op. cit. (noot 36), f. 9 [f. 11]: [Prologo] 'Este extracto acerca somente dos deSenhos das Fortificacoens regulares e irregulares por nouo, facillimo, & apuradissimo methodo, nouas, e exactissimas proporçoens {proposições}, he tirado de hum compendio em que tratto assim dos desenhos, como do mais que pertence a Architectura militar, o qual com a fauor de Deus sairá a luz com titulo de Methodo lusitanico pera desenhar as Fortificacoens das Praças regulares e irregulares &a.'
- 43 Cristovão Ayres de Magalhães Sepúlveda, *História Orgânica e Política do Exército Português*, Volume VIII, 'Historia da Engenharia Militar Portuguesa' (*subsídios*), IV Engenheiros portugueses, Coimbra 1919, p. 530.
- 44 Luís Serrão Pimentel, *Methodo Lusitanico* ... (MS. Biblioteca Nacional de Lisboa, Reservas, COD. 11005.)
- 45 Op de bladzijde voor de titelpagina is geschreven: 'Autografo de Luis Serrão Pimentel'. Persoonlijk ben ik niet erg overtuigd dat het van zijn eigen hand zou zijn, omdat de namen van de diverse auteurs waarnaar Pimentel verwijst wel erg slordig geschreven zijn: De Villi voor De Ville en Diliquo voor Dilichio; bovendien is het woord 'Autores' afgekort door 'AA'.
- 46 Opmerkelijk is evenwel dat op de omslag van het manuscript met grote cijfers het getal 1663 is geschreven ...
- 47 Luís Serrão Pimentel, *Tratado da Castramentasaõ ov Alojamento dos exercitos* (MS - Biblioteca Nacional de Lisboa, Reservas, COD. 1648. Op een blad voor de titelpagina staat in sepia geschreven: 'De Joao Th[o]mas Correa, Coronel da Artilheria'), f. 23: 'Talves em hum furtim destes qu esteja na Campanha despersy ainda Só de meyoos baluartes Sera necessario fazer lhe Sua Estrada Emcuberta p.a mais Segurança, guarneçidade Sua Estacada por fora; Como Eu (nota: Luis Serrao Pimentel) fis no forte de Saõ Miguel no sitio de Bada-jos ...'
- 48 Luís Serrão Pimentel, *Tratado da Castramentasaõ* ..., op. cit. (noot 47), f. 13v: 'Seguimos neste Cap.o preñcipal m.te aDaõ Fritach, Matias Dogen, e Niculae Goldman.' (We volgen in dit hoofdstuk voornamelijk Adam Freitag, Matthias Dögen, en Nicolaus Goldmann.)
- 49 Simon Stevin, *Castrametatio, Dat is Legermeting, Beschreven door Symon Stevin van Brugghe, etc.*, Rotterdam 1617.
- 50 Luís Serrão Pimentel, *Tratado da Castramentasaõ* ..., op. cit. (noot 47), tekeningen 28 en 29 (achterin het manuscript). Weergegeven is het kamp dat door de Hollanders bij Gulik (Jülich) is opgeworpen. Waarschijnlijk daarom wordt op folio 48v in de marge gesteld dat 'Steuino' een Duitser was, hoewel Pimentel op folio 26v schrijft dat 'Simaõ Esteuino' van 'Bruges' is.
- Met betrekking tot de teksten van Stevin: f. 40: 'Tudo o sobre ditto he de Simaõ Steuino' (Alles wat hierboven gesteld is, is van Simon Stevin); f. 40v: 'Nota de Simaõ Steuino'; f. 49v: 'Ponho neste Cap.o a doutrina de Steuino Pellos §§.os Seguintes' (In dit hoofdstuk geef ik de doctrine van Stevin door middel van de volgende paragrafen).
- 51 Luís Serrão Pimentel, *DAS FORTIFICACO-ES, DE CAMPANHA E Quartel de huã Exercito*. (MS - Biblioteca Nacional de Lisboa, Reservas, COD. 7013)
- 52 Luís Serrão Pimentel, *Das fortificações da campanha* ..., op. cit. (noot 51), f. 51v: 'Em outros Paragraphos adiante deremos os modos de aloyar huã Exercito em varias formas: neste referiremos de Steuino a planta do dos Holandezes Sobre Iuliers no anno de 1610.'
- 53 Luís Serrão Pimentel, *Das fortificações da campanha* ..., op. cit. (noot 51), f. 80: 'Nesta forma se deuem taõbem fortificar os quarteis particulares no Sitio de algua praca: Mas porque este pertende ya a offenca o trataremos mais particularm.te no seg.^{te} Liuro.'
- 54 Luís Serrão Pimentel, *Tratado da opvgnação, e defença das praças Areotectonica ou Parte oppugnatoria e Reppugnatoria, por outro nome poliorçetica; Da Hercotectonica militar; Por Luis Serrão Pimentel Tenente General Com exercissio Em quer das Prouinças Em Se acha Eng.ro mor dos Exercitos & prouinça do Alentejo & Reyno, Lente da Fortificação & mathematicas*, (MS - Biblioteca Nacional de Lisboa, Reservas, COD 1640) f. 1: 'Auendo tratado da Hercotectonica militar na fabrica das Praças regulares & irregulares suas obras exteriores & das de campanha, alojam.^o dos Exercitos & sua fortificação, resta agora Escreuermos da Areotectonica, qu aquella p.^{te} da Architectura militar aqual trata da oppugnação & defença das Praças.'
- 55 Luís Serrão Pimentel, *Tratado de opugnação* ..., op. cit. (noot 54), f. 39.
- 56 Luís Serrão Pimentel, *Tratado de opugnação* ..., op. cit. (noot 54), f. 35: 'Ja auemos mostrado (nota: Na Castramentação Cap. 10.) ...' en f. 36: 'Escuzo trazer os exemplos por-q todos os dias Se uem e já auemos repetido (nota: Na castramentação Cap. 12.o) as do sitio de Bolduc, ...'
- 57 Luís Serrão Pimentel, *Methodo Lusitanico* ..., op. cit. (noot 23), [Summaria noticia da Architectura militar, e seus encomios]: 'Elvas deteve perto de quatro mezes poderoso exercito de Castella, & o mais he, o limitado castellejo de Villa-Viçosa deteve outro por muitos dias, ...'
- Voor alle duidelijkheid: geen van de twee steden werd toen door de Spanjaarden ingenomen; telkens moesten de aanvallers het beleg opbreken.
- 58 Luís Serrão Pimentel, *Methodo Lusitanico* ..., op. cit. (noot 23), p. 108: '... como mal fez em Elvas o Padre Joaõ Ciermans Flamengo (que entre nòs exercitava o posto de Engenheiro chamandose Joaõ de Cosmader) na Cortina de S. Vicente que por esta causa se abrio, & arruinou, & tambem por baixo da porta da Esquina, onde cahio por esta causa hum grande lanço com o laborar de hũas Peças que allí plantei sendo nòs sitiados pello exercito Castelhana no anno de 1658.'
- 59 De kerk werd later verwoest door de aardbeving in 1755, maar werd min of meer op dezelfde plaats herbouwd.
- 60 Luís Serrão Pimentel, *Methodo Lusitanico* ..., op. cit. (noot 23), [Censura]: 'Só lhe falta, ..., o requisito de ser delineado por pena estrangeira, pois sò então asseguarà o seu merecido aplauso, ...'

LUCTOR ET EMERGO*

Een voorzet voor het post-MIP aan de hand van twee bedreigde hoogtepunten uit het oeuvre van rijksbouwmeester Gijsbert Friedhoff

Bernadette van Hellenberg Hubar en Wies van Leeuwen

De dialectiek van de bescherming wil dat gebouwen sneuvelen op het moment dat het inzicht doorbreekt dat zij monumentwaardig zijn.¹ Dat gaat in wel heel bijzondere mate op voor het oeuvre van de meest invloedrijke rijksbouwmeester van na de oorlog: Gijsbert Friedhoff (1892-1970) (afb. 1) die samen met zijn assistent Mart Bolten (°1916) het gezicht bepaalde van de overheidsarchitectuur in herrijzend Nederland tussen 1946 en 1957. Nauwelijks is er een boeiende uiteenzetting over zijn oeuvre verschenen in het naslagwerk *De Rijksbouwmeesters*, en geconstateerd hoe waardevol dit is, of de bijl ligt aan de stam van twee belangrijke complexen, het voormalige ministerie van OK&W te 's-Gravenhage (afb. 2), waarvoor Kees van der Ploeg eerder in *Archis* al aandacht vroeg, en het gewezen Kantongerecht of Rijkskantorengebouw te Oostburg in Zeeland (afb. 3).² Het opvallende van deze beide casus is dat juist de overheid die destijds aangedrongen of zelfs opdracht heeft gegeven tot de bouw van deze werken verantwoordelijk geacht moet worden voor de dreigende sloop. De schrikbarende instelling van bestuurders om kort van memorie te zijn leidt zowel in Oostburg als in Den Haag tot de vadermoord op de wederopbouwarchitectuur (1945-1965).

Nu gaat het bij deze categorie in de meeste gevallen om gebouwen die jonger zijn dan vijftig jaar en dus niet vallen binnen de termen van de Monumentenwet 1988. Hoewel al in het 'Eerste Ontwerp-Monumentenbesluit' van oktober 1940 aanbevolen werd om de grens vast te stellen op dertig jaar,

heeft men bij de laatste wetwijziging deze kwestie opnieuw laten passeren onder het motto 'dat de eigen generatie niet dient te oordelen over hetgeen tijdgenoten (sic!) tot stand brengen'.³ Initiatieven tot behoud van wederopbouwarchitectuur - van na 1946 - zullen dan ook uiterst moeizaam blijken. De kans op welslagen is sterk afhankelijk van de aanwezigheid van een beschermende provinciale of gemeentelijke monumentenverordening die niet ingesnoerd is door de beperking van tenminste vijftig jaar. In dit opzicht leken de mogelijkheden voor het OK&W-gebouw, ondanks de afgegeven sloopvergunning, aanvankelijk gunstiger te liggen dan voor Oostburg. Zowel Den Haag als Zuid-Holland beschikken over een verordening, waarin de ouderdom van vijftig jaar geen dwingende voorwaarde vormt. In Zeeland is het op dit gebied armoe troef.⁴ Dat is buitengewoon spijtig, omdat wanneer er één provincie is die zelf als een monument van wederopbouw opgevat kan worden, het zeker Zeeland is. Wanneer men zich daar niet bezint op de ontstane situatie dan zal dat in de komende jaren onherroepelijk tot verlies leiden van een belangrijk bestanddeel van het eigen verleden. Het *emergere* uit het trotse devies van deze provincie zal dan plaats moeten maken voor het *transire* uit de even bekende zinspreuk *Sic transit gloria mundi*.

Toch gloort er hoop: binnen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg worden voorzetten gedaan om als vervolg op de inventarisatie, selectie en registratie van de Jongere Bouwkunst en Stedebouw in Nederland tussen 1850-1940 - het Monumenten Inventarisatie Project (MIP), Monumenten Selectie Project (MSP) en de Monumenten Registratie Procedure (MRP) - een post-MIP te ontwikkelen voor de wederopbouwarchitectuur. Het symposium 'Nederland in de Wederopbouw 1940-1965' te Rotterdam afgelopen september vormde de eerste manifestatie van dit nieuwe beleid. Hoewel de opvattingen hierover nog lang niet zijn uitgekristalliseerd, wordt gespeeld met de gedachte om voor dit project een beroep te doen op de provinciale en stedelijke MIP-teams die na ruim tien jaar ervaring met dit soort werk als het ware op het post-MIP toegesneden zijn. Op voorhand kan geconstateerd worden dat de in het kader van het MSP ontwikkelde criteria of *wegingsfactoren* zodanig samengesteld zijn, dat deze als matrix moeiteloos overgenomen kunnen worden voor het post-MIP. Wel zal nog het nodige gedaan moeten worden aan de invulling van deze richtsnoer aan de hand van contemporaine opvattingen en de architectuurkritiek.⁵ In dit

Afb. 1. Gijsbert Friedhoff (1892-1970), rijksbouwmeester van 1946 tot 1957.
Herkomt: RGD

Afb. 2. Het voormalige Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in Den Haag (1950-1953) van G. Friedhoff en M. Bolten: bij het per perse gaan van dit artikel was men net begonnen met de sloop.
Herkomst: RGD

opzicht vormt het naoorlogse oeuvre van de rijksbouwmeesters de welhaast ideale proeftuin: het nadere onderzoek is immers voor een belangrijk deel al verricht door het Bureau van de Rijksbouwmeester. Dit heeft zijn beslag gekregen in het genoemde naslagwerk *De Rijksbouwmeesters, twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, dat afgelopen jaar verscheen.⁶ Men hoeft slechts een blik op de inhoudsopgave te werpen om in te zien dat het wat betreft de wederopbouw Friedhoff is wat de klok slaat. Het zou dan ook een goede zaak zijn om naarmate de vijftig-jarengrens verschuift per jaar te bezien welke werken van deze laatste zelf ontwerpende rijksbouwmeester onder de bescherming van de Monumentenwet 1988 moeten worden gebracht. Voor het kantongerecht in Oostburg (1948-1953) en het voormalige ministerie van OK&W in Den Haag (1950-1953) zal het echter te laat zijn.

In het navolgende artikel worden de architectuuropvattingen van Friedhoff, zoals bekend geworden in recente literatuur, in breder perspectief geplaatst. Vervolgens komen de beide casus Oostburg en Den Haag aan de orde. Daarbij is een beknopte redengevende omschrijving en een waardebeoordeling volgens de MSP-richtlijnen toegevoegd om aan te geven hoe deze gebouwen binnen een beschermingsprocedure zouden (kunnen) scoren.

'Waardigheid' en 'traditie'

De architectuuropvattingen van Gijsbert Friedhoff

Ons volk heeft er recht op dat er met de overheidsgebouwen niet wordt geëxperimenteerd, dat zij de tand des tijds op redelijke wijze kunnen doorstaan, en tevens dat zij waardig en degelijk in het straatbeeld passen. Slechts op die manier vertegenwoordigen zij op passende wijze een staatsbestel, waarvan de belangrijkste eigenschap immers de traditie is. (Friedhoff bij zijn afscheid in 1957)⁷

Wie zich verdiepen wil in de architectuuropvattingen van Gijsbert Friedhoff komt vanzelf terecht bij het onderzoek van Jean-Paul Baeten uit 1986, *De 'Groep Friedhoff en de Delftse School*, waarvan een deel onder de veelzeggende titel 'Hollandse Beaux-Arts' in 1992 verscheen in *De Sluitsteen*, orgaan van het Cuypersgenootschap.⁸ Baeten brengt onder meer de belangrijke betekenis aan het licht van professor Henri Evers (1855-1929), die van 1902 tot 1926 de leerstoel 'schone bouwkunst en geschiedenis van de bouwkunst' aan de Technische Hogeschool van Delft bezette. Volkomen juist typeert Baeten de tweede hoogleraar op deze leerstoel als een verwaarloosde figuur in de geschiedschrijving die ten onrechte in de schaduw is gebleven van zijn illustere voorganger en stichter van de Delftse architectuurstroming, Eugen Gugel.⁹ Gaat Baeten vooral in op de formele implicaties van het ontwerponderwijs van Evers en de invloed daarop van *le système des Beaux-Arts*, hier willen we nauw daarmee verbonden het andere erfdeel van deze 'school' behandelen: de aandacht voor de aansprekelijkheid van de architectuur, samengevat in het begrip 'karakter'. Vooral door zijn lesprogramma vormt Evers een scharnierpunt in de geschiedenis van wat we hier, als equivalent van het Franse begrip *architecture parlante*, aanduiden als de retorica van de bouwkunst. Door zijn geloof in de *dichterlijke*, beeldende én betekenisdragende kracht van de architectuur, smeedde de Delftse hoogleraar de schakels tussen stromingen als het achttiende-eeuwse Franse classicisme, het negentiende-eeuwse historicisme en het twintigste-eeuwse traditionalisme.¹⁰

Evers beheerde de nalatenschap van een traditie die door de tamelijk exclusieve nadruk op de rationalistische contouren van het negentiende-eeuwse architectuurlandschap vaak onderbelicht blijft, maar binnen dat functionalisme een zeker zo belangrijke rol speelde: de programmatische architectuur. We hoeven slechts te wijzen op een van de meest invloedrijke vrienden van de Delftse hoogleraar, de rijksbouwmeester

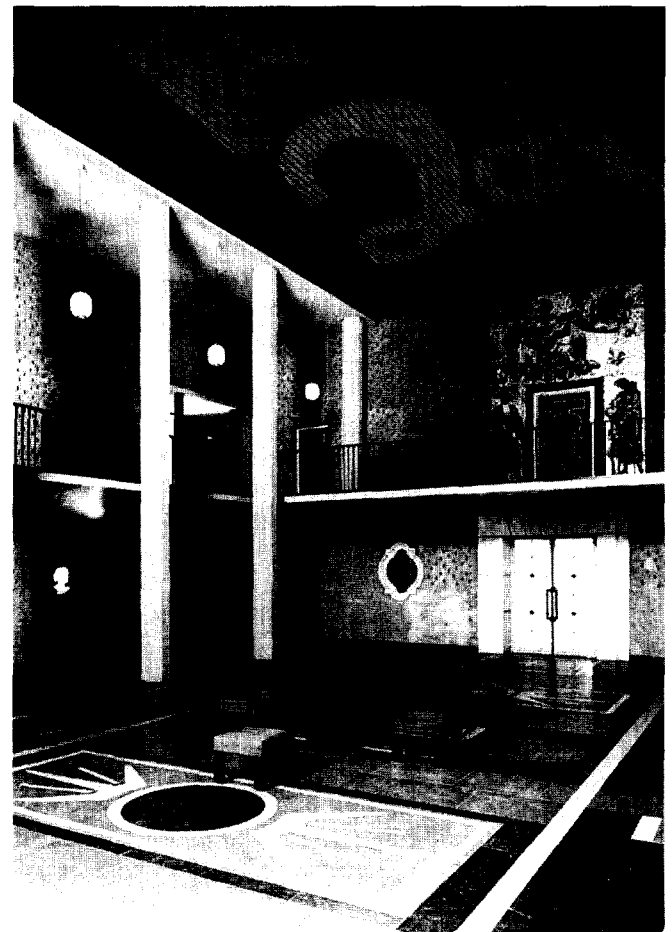
Afb. 3 Het voormalige Rijkskantorengebouw en Kantongerecht te Oostburg (Zeeuws-Vlaanderen) (1948-1953) van G. Friedhoff en M. Bolten; de roep om herbestemming wordt steeds groter.
Herkomst: RGD

avant la lettre Pierre J.H. Cuypers.¹¹ Hoewel te boek gesteld als een overtuigd rationalist in de trant van E.E. Viollet-le-Duc was Cuypers als rasechte academist doordrongen van de retorica van de architectuur, die zijn leermeester F. Berckmans hem had bijgebracht. Dit gebeurde aan de hand van vermoedelijk het meest invloedrijke boek op dit gebied, *Cours d'Architecture* uit 1771-1777 van Jacques-François Blondel (1705-1774), professor aan de Académie Royale de l'Architecture, welke opleiding in 1819 opgevolgd zou worden door de Ecole des Beaux Arts. Typerend genoeg was ook de ruim twintig jaar jongere Evers opgeleid aan de Academie te Antwerpen, waar het bouwkundeonderwijs na een zeer liberale periode van stijlpluralisme rond 1850 weer een wending had gemaakt naar het classicisme.¹²

In de betekenis van Blondel voor de architectuurtheorie van de negentiende eeuw is de laatste jaren geleidelijk aan meer inzicht ontstaan.¹³ Doordat zijn *Cours d'Architecture* aan de verschillende academies net zo goed verplichte literatuur was als het bekende, vooral ontwerptechnische handboek van J.N.L. Durand, hebben zijn opvattingen een grote sturende werking gehad. Juist de algemene voorliefde voor het gebruik van het begrip 'karakter' kan herleid worden tot de verhandelingen van Blondel die daarbij beïnvloed werd door het concept van stijl als *decorum*. Dit begrip uit de retorica betrof de uiterlijke waardigheid van de architectuur die haar bestemming in bouwvormen en symboliek weerspiegelde: zowel het nuttige programma van eisen als het iconologische decoratieprogramma werden door stijl en uitmonstering uitgedrukt. Of, om een van zijn belangrijkste uitspraken aan te halen:

Par style en Architecture, on entend le véritable genre dont on doit faire choix, relativement au motif qui fait élever l'édifice. Le style dans l'ordonnance des façades, & dans la décoration des appartements, est proprement la poésie de l'Architecture, (...): c'est le style, propre à chaque espece de bâtiment qui amène cette variété infinie dans les édifices de

Afb. 4. 'Sacrale hal' in het voormalige Ministerie van OK&W; deze staalkaart van naoorlogse monumentale inrichtingskunst werd tot de container veroordeeld. Herkomst: RGD

*même genre, & de genres différents; le style peut peindre également le genre sacré, héroïque & pastoral, exprimer en particulier le caractère régulier ou irrégulier, simple ou composé, symétrique ou varié; enfin par le style en atteint au sublime, on parvient à la convenance, à l'expression; (...).*¹⁴

Dit voortdurende balanceren op het scherp van de snede tussen vorm en betekenis, bestemming en boodschap, functie en iconologie aan de hand van elkaar overlappende begrippen als stijl, karakter en genre moest leiden tot een imponerend resultaat, waarin *convenance* of geschiktheid (zowel in de zin van nuttig als passend) samenging met expressie. Blondel gaf de belevingswaarde van een gebouw – een ogenschijnlijk twintigste-eeuws fenomeen – een centrale positie door de nadruk op de retorische eis om de toeschouwer te overtuigen. Op dit voorschrift van communicatie tussen gebouw en publiek zou Durand in 1806 voortborduren met zijn rationalistisch verantwoorde codificatie van functies en bijbehorende (standaard)plattegronden als een eerste aanzet tot een systematische gebouwentypologie.¹⁵

In Blondels retorische functionalisme werd aan ieder type architectuur zijn eigen bouwtrant toegekend, afhankelijk van bestemming en zeggingskracht: classicisme vormde de meest geëigende stijl voor overheidsgebouwen, maar gotiek voldeed – zelfs in de visie van Blondel! – het beste om de beoogde uitstraling van kerkgebouwen te realiseren. Dit beginsel van 'karakter' werd in de vorige eeuw niet alleen te Parijs of Antwerpen beleden, maar ook in de periodieken van de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering van de Bouwkunst, onder meer als criterium bij de beoordeling van architectuurprijsvragen. Daar blijkt het vooral een instrument te zijn om het stijlpluralisme op verantwoorde wijze toe te passen. Hield men in die kringen nog tot ver in de jaren 1880 vast aan de opvatting van stijl als uitdrukking van karakter, elders zou dit concept geleidelijk aan het veld ruimen voor stijl als typering van het wezenlijke en de uitdrukking van 'organische' factoren als klimaat, streek, inheems verleden, doelmatigheid, etcetera.¹⁶ Beide elementen vinden we in het curriculum van Evers' onderwijs terug. De hoogleraar greep daarmee terug op vrij algemene theorieën die in Nederland onder meer verkondigd werden door Cuypers' zwager J.A. Alberdingk Thijm. Thijm kon in één betoog zowel een pleidooi houden voor een organicistisch bepaalde inheemse stijl als het primaat stellen van architectuur als *de Kunst in 't sprekend steen*.¹⁷ Terwijl Evers' voorganger Gugel dit laatste in aanverwante termen verwoordde, was hij veel minder gediend van het organicistische beginsel van de inheemse architectuur. Dit demonstreerde hij in zijn uitdrukkelijke voorkeur voor de 'internationale' boven de 'Oudhollandse' renaissance. Juist de nadruk op het zichtbaar doorwerken van het vaderlandse verleden in de bouwkunst bepaalde echter voor vele tijdgenoten en geestverwanten van Gugel het zoeken naar een eigentijdse stijl.¹⁸

Deze speurtocht is dominant aanwezig in de opvattingen die Evers in zijn inaugurele rede ten beste gaf: het *karakter* van architectuur beschouwt hij als het gevolg van klimaat, in-

Afb. 5. De ministerskamer in het voormalige Ministerie van OK&W met plafondschilderingen van Eppo Doeve en meubilair van Friedhoff (1952-1953).

Herkomst: RGD

heemse materiaalsoorten en de graad van beschaving van een volk, dat antropologisch als *eerste architectuur symbolen* het paleis, de tempel en het graf erkent. Voor Evers zijn bouwstijlen 'de plastische verwezenlijking van de dominerende eisen der gemeenschap gedurende een zeker tijdvak: de vertolking harer behoeften en idealen'. Doordat deze behoeften van materiele en morele aard zijn, en dus doorwerken in de idealen, is de bouwkunst *de uitdrukking van den tijdgeest*.¹⁹ Hoewel hij de term zelf in deze rede niet gebruikt, blijkt Evers de voorbeeldfunctie van het Beaux Arts-onderwijs krachtig te ondersteunen. Hierin treedt niet alleen de centrale rol van de plattegrond als alfa en omega van het ontwerpen naar voren, maar ook het belang van historische studie voor de architect. Geheel in de lijn van Berlage – maar ook Cuypers – meent Evers dat de vormende principes uit het verleden bruikbaar zijn om sociale, technische en morele veranderingen in te kaderen in *een groot kunstvol organisme*. De artistieke gedachte en de *emotie* gaan hierin een huwelijk aan met *de eisen van de praktijk en het materiaal*. Een cruciale

les uit het verleden was *'dat juiste tegenstelling van massa's en onderdelen, juiste verhoudingen van muren en ramen, juiste schaal van profileeringen of versieringen, den algeheelen artistieken indruk van het bouwwerk bepalen, zijn bijzondere uitdrukking beheerschen'*. Omdat deze vormgeving tevens het stempel draagt van de metaliteit van de maatschappij, vertolkt zij *een besef van hooger menschwaardigheid*.²⁰ Architectuur is mooi, expressief en verheven.

Evers' onderwijs bood enerzijds door zijn nadruk op de helder afleesbare plattegrond een garantie voor doelmatige en toegankelijke architectuur. Anderzijds erkende hij de zeggingskracht van haar formele, deels constructieve, deels ruimtelijke en sierende repertoire die door eeuwenoude toepassing in het menselijk gedrag verankerd lag. Bestemming en 'morele' boodschap of symboliek werden versmolten in het 'karakter' van het gebouw dat dankzij het ingehouden Delftse jargon – zonder stijlherhaling, maar eerlijk en waar – zich in een duidelijke, persoonlijke uitdrukking manifesteerde. De *essentiele constructiedeelen* fungeerden als *de artistieke hoofdorganen van het architectuurbeeld* – dus toonaangevend voor zijn expressie – terwijl zijn ruimten door *een klare en schoone planverdeling* werden beheerst. Men werd hierin naar een *climax* gevoerd door de volgorde en de ontwikkeling van de componenten, die *in hun vorm de morele betekenis van het gebouw* weergaven. Zo werd de bouwkunst weer *plastisch en karakteristiek*.²¹ De nadruk op de overtuigingskracht van de architectuur door esthetische én aansprekelijke middelen als vorm, beweging en decoratie maakt Evers tot een erflater van de retorische traditie die door Blondel uit de boedel van Vitruvius was gelicht en in 'moderne' bewoordingen als stijl, karakter en genre werd gepresenteerd.²²

Nu moet men uiteraard de ideeën van Blondel over 'karakter' in de architectuur niet rechtlijnig doortrekken naar de twintigste eeuw. Het gaat telkens weer om interpretaties van een bepaalde overtuiging in het westerse denken die de architectuur vanaf de klassieke periode heeft bepaald en waarvan Blondel zelf weer een exponent vormt. Kort samengevat kan gesteld worden dat bijvoorbeeld voor Blondel en Cuypers doelmatigheid of rationalisme en aansprekelijkheid of symboliek verenigbaar waren. Voor Evers en zijn leerling Friedhoff was dat eveneens het geval, zij het dat de laatste in het spoor van de eerste de inhoudelijke en expressieve kant van de architectuur inzette als argument tegen het te ver doorgeschoten rationalisme en functionalisme van Berlage en De Stijl, waar overigens de kwaliteiten niet van werden miskend. Ten opzichte van het Nieuwe Bouwen koesterde men al helemaal dat voorbehoud. Of, zoals Friedhoff in 1925 overwoog: *'waar door zuiver verstandelijke gebruikseisen al zoveel gezondigd is moeten we een verstandig tegengif gebruiken, nl. de aesthetica'*. In het spoor van de Duitse *Raumaesthetik* achtte Friedhoff dit mogelijk door het optreden van de architect als *ruimte kunstenaar*.²³

Heldere, functionele plattegronden, het streven naar *monumentale eenheid van verschijning*, het werken met expressieve licht- en schaduwblokken als variatie op het *schilderach-*

Afb. 6. Voormalige ministerie van OK&W: mozaïek in de hal rondom de toegang naar de ministerskamer met de personificaties van Onderwijs (rechts), Kunsten (boven) en Wetenschappen (links), van Jaap Bouhuijs en Nel Klaassen (1952-1953).
Herkomst: RGD

tige van Evers, het toepassen van een gebouwentypologie, waarin niet alleen de ornamentiek maar vooral de bouwvolumes door hun hiërarchische ordening in- en uitwendig het karakter naar de toeschouwer vertolken en niet in het minst het streven naar een eigentijdse stijl die zou ontstaan door de bezinning op de inheemse bouwtraditie bepalen de architectuur van Gijsbert Friedhoff.²⁴ Zijn visie plaatst hem temidden van die nationale traditie, waarin, zoals kopstukken als Cuypers en Berlage tonen, gezocht werd naar een midden tussen functie en uitdrukking en de esthetica als bemiddelende creatieve factor een wisselende rol kreeg toebedeeld. Juist de nadruk op de retorica van de overheidsarchitectuur die meer specifiek zijn werkterrein vormde, maakt Friedhoff tot een traditionalist: aloude thema's en opdrachten in het westerse bouwen werden door hem opnieuw geïnterpreteerd en scheppend vertaald in een krachtige, sprekende vorm. Of, om het met een variatie op een aforisme van Kees Fens te stellen: traditie

is niet – alleen – het doorgeven van verworvenheden, maar het doorgeven van vraagstukken waarvoor de architect keer op keer gesteld staat.²⁵

Het voormalige Ministerie van OK&W aan de Nieuwe Uitleg van Den Haag

Achtergronden

Het voormalige ministerie van OK&W is tot stand gekomen op de plaats van de vroegere kanongietterij van Pieter Post die in 1945 grotendeels werd verwoest en vervolgens afgebroken. Een deel van de kanongietterij was al in 1916 gesloopt ten behoeve van een kantoorgebouw voor de topografische dienst. Dit laatste werd onder meer op aandringen van Cuypers in stijl aan het bestaande werk aangepast. In 1950-53 kwam het nieuwe ministerie tot stand naar ontwerp van Gijsbert Friedhoff en Mart Bolten die het gebouw van de topografische dienst in hun concept integreerden. Friedhoff voegde een nieuwe entreepartij toe die hij inwendig liet verfraaien met keramische voorstellingen van de kunsten en wetenschappen. De hal van het kantoor uit 1916 met zijn groene keramische tegels werd gehandhaafd. Beide complexen liggen aan een langgerekte binnenhof. Het representatieve

hoofdgedeelte van het ministerie bevat enkele monumentale ruimten en kunstwerken uitgevoerd door Albert Termote, Eppo Doeve, Jaap Bouwhuijs, Nel Klaassen, A.D. Copier, J.J.M. Dohman, en Jan en Eloy Brom (afb. 5 en 6).²⁶

Zowel in het boek over *De Rijksbouwmeesters* als in het signalement van Van der Ploeg wordt dit werk van Friedhoff hoog gewaardeerd. In het naslagwerk wijzen Van der Jagt en Van der Peet met name op de statusrijke ligging aan de Nieuwe Uitleg die een belangrijke waarde toevoegt aan de architectuur. Door volume, textuur en geleding voegt dit pand zich stedenbouwkundig zowel naar het silhouet van de gracht als naar de dominante structuur van het rechthoekige plein. Daartegenover benadrukt Van der Ploeg de aansluiting bij de zeventiende eeuw waarmee de architect – door het dimensioneren van de kubische massa, de dakopbouw met schoorstenen en de decoratie – een huldeblijk brengt aan zijn ‘voorganger’ Pieter Post. Friedhoff presenteert zich als een meester in het oproepen van associaties met het verleden zonder regelrechte stijlцитaten in zijn ontwerpen toe te passen, precies zoals Evers in zijn inaugurele rede voorschreef. Ook Van der Ploeg merkt de aansluiting bij Cuypers en Berlage op, die onder het primaat van de architectuur een monumentaal complex door zijn uitmontering tot spreken wilden brengen. Zo wordt bij het ministerie de *voornaamheid* van de gebruiker uitgedrukt als beheerder van de nationale intellectuele en artistieke boedel.²⁷

Door compositie, vormgeving en uitmontering lijkt Friedhoff vanuit de bouwretorica gezien een omhulsel ontworpen te hebben voor een symbolische, representatieve functie. Dit komt het meest pregnant naar voren in de grote centrale hal, die zich openbaart als een haast sacrale ruimte (afb. 4).²⁸ De zeer oude opvatting dat de kunst en de wetenschap in gewijde gebouwen, ‘tempels’, bediend dienen te worden – Rijksmuseum, Haags Gemeentemuseum, Van Abbemuseum, Algemeen Rijksarchief, etcetera – heeft met name door toedoen van Cuypers, Victor de Stuers en Jacob van Lohorst het overheidsgebouwen vanaf 1875 doordrongen. Friedhoff laat hier een duidelijke, eigentijdse weerklink van horen, zoals zeer recent opnieuw gebeurde bij het Bonnefantenmuseum van Aldo Rossi.²⁹ Waar dit geluid in Maastricht klinkt als bazuingeschal, lijkt het bij het Haagse voorbeeld met name in de oren van de huidige beheerder van het nationale erfgoed, het ministerie van OC&W, tot dof gemurmel verstomd te zijn.

Voorstel redengevende omschrijving³⁰

Het voorgebouw aan de Nieuwe Uitleg heeft een min of meer vierkante plattegrond, telt vier bouwlagen met ten opzichte van elkaar verschuivende vensterassen en wordt afgesloten met een uitkragende gemetselde lijst onder een hoog omlopend schilddak met hoge hoekschoorstenen. Het gaat met een lager bouwdeel over in het thans door een laag schilddak afgedekte voormalige kantoorgebouw van de Topografische Dienst dat bij de verbouwing de zeventiende-eeuwse karakteristiek verloor.

De bakstenen muren zijn zorgvuldig gedetailleerd en voorzien van siermetselwerk. Het basement of souterrain heeft ge-

Afb. 7. Interieur van het Kantongerecht in Oostburg met een allegorie op vrouw Justitia in sgraffito van de Zeeuwse kunstenaar Philip ten Klooster (1952-1953).

Herkomst: RGD

leidelijk terugspringende muren met getoogde roederamen. Hierboven bevindt zich een kantooretage met een reeks houten kruisramen met kleine roedeverdeling. De bel-etage heeft een kleiner aantal rijzige, van een geprofileerde omlijsting voorziene, zesdelige ramen met kleine roedeverdeling. Deze verdeling keert tenslotte terug bij de door een lijst van de onderverdiepingen gescheiden attiekverdieping onder de kroonlijst. De middenas van de entreegevel wordt geaccentueerd door een rondbogige entree waarboven het balkon van de ministerskamer is gesitueerd en het overgrote, door Termote gekapte rijkswapen.

Inwendig zijn de ruimten toegankelijk vanuit de weidse en hoge, welbewust sacraal vormgegeven driebeukige hal, die wordt omgeven door een gaanderij met gesmeed hekwerk van de gebroeders Brom en fraai gedetailleerd akoestisch metselwerk met sierpatronen. Een hoog raam geeft zicht op de binnenhof en de oudere achtervleugel. Slanke kolommen dragen het licht gebogen houten plafond met door J.J.M. Dohman uitgevoerde tekenen van de dierenriem.

De ministerskamer op de gaanderij heeft een deuromlijsting waarin de drie beleidsterreinen in mozaïek verbeeld zijn door Bouwhuijs en Klaassen. De kamer zelf heeft een sobere maar waardige detaillering met kronen van Copier en een plafondschildering van Doeve. De vroeger door de ministeraad gebruikte vergaderzaal heeft een door Friedhoff ontworpen betimmering. Ook de deuren en decoraties op de balken van de kantoorruimten zijn van zijn hand. Het geheel demonstreert een strenge en degelijke weelde met een sterk hiërarchisch karakter.

Waardering³¹

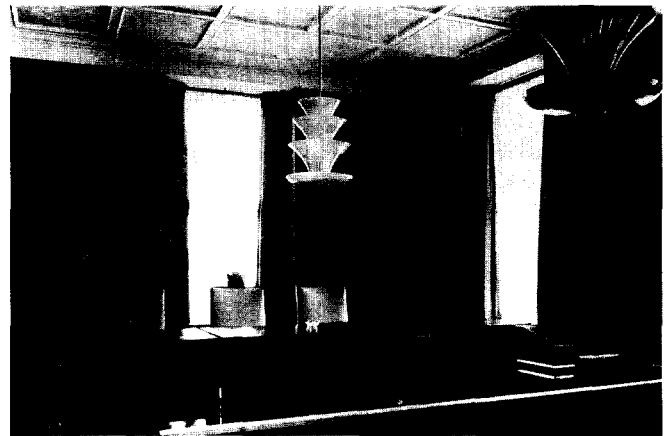
Het complex van OK&W heeft een grote monumentale waarde, is een magistraal vormgegeven en gaaf voorbeeld van wederopbouwarchitectuur. Het getuigt van de monumentale, naar het verleden verwijzende wijze waarop de rijksoverheid haar gezag in de residentie op deze door de historie beladen plek wenste te presenteren. Het is een van de onbetwiste topstukken van rijksbouwmeester Gijsbert Friedhoff, die hiermee zijn meest persoonlijke werk heeft afgeleverd, en toont een uitgesproken meesterschap in het hanteren van ornamentiek en compositie binnen de vormtaal van het naoorlogse traditionalisme. Stedebouwkundig is het pand aan de Nieuwe Uitleg een hoogtepunt dat ondanks de grote schaal nimmer detoneert.

Het is gaaf bewaard gebleven en als meesterlijk voorbeeld van wederopbouwarchitectuur met allure welhaast uniek te noemen, met name door de vermenging van bouwkunst en symboliek die op het retorisch functionalisme uit de Franse architectuurtheorie teruggrijpt en vooral de representatieve ruimten doorsesemt.

Het Rijkskantorengedebouw en Kantongerecht aan het Ledelplein te Oostburg

Achtergronden

Bij de wederopbouw van Zeeland stond men voor de taak steden en dorpen een eigentijds karakter te geven, verwijzend

Afb. 8. Gerechtszaal in het Kantongerecht van Oostburg met meubilair van B. Rodbard en lampen van A.D. Copier: streng, degelijk en representatief.

Herkomst: RGD

naar een grotendeels eeuwenoud verleden. Hiervoor hanteerde men verschillende opvattingen. In Middelburg werd de stadskern in verstrakte vorm historiserend herbouwd, in Sluis werd binnen de oude omwalling zeer gevarieerde architectuur tot stand gebracht, die als het ware een ononderbroken bouwgeschiedenis moest suggereren. Bij het in 1944 verwoeste stadje Oostburg werd door F.H. Klokke een stedebouwkundig plan gerealiseerd met twee haaks op elkaar gerichte pleinen als kern. Hier bevinden zich een dominant overheidsgebouw en de traditionalistische Eligiuskerk van F. Mol. Het overheidskantoor naar ontwerp van Gijsbert Friedhoff en zijn medewerker Mart Bolten werd in 1952-1953 gerealiseerd als een voorbeeldproject ter huisvesting van Kantongerecht en belastingkantoor. Het trok direct na de bouw reeds de belangstelling van de pers als een specimen van rijksbouwen met grote aandacht voor situering, detaillering en de toepassing van kunstwerken van Philip ten Klooster, lampen van A.D. Copier en meubilair van B. Rodbard (afb. 5).³²

Met name de casus Oostburg illustreert de trieste tegenstelling die in de inleiding van dit artikel werd verwoord: hoe kort van memorie bestuurlijk Nederland een halve eeuw na de Wederopbouw is, wanneer het gaat om respect voor de getuigenissen van het eigen verleden. De behoefte aan een centraal rijksgebouw deed zich in 1946 haast schrijnend voelen, zoals blijkt uit een brief van de toenmalige burgemeester, mr K. Hoekzema aan de rijksgebouwendienst. Hij ontvouwt daarin een plan voor het combineren van verschillende diensten in één gebouw waarvoor 'een zeer gunstig punt gereserveerd [moet] worden in het nieuwe wederopbouwplan voor Oostburg, te weten op een terrein, liggende aan het einde van het nieuw ontworpen plein, dat zodoende het punt is waarop a.h.w. het plein geprojecteerd is'. Hoekzema motiveert dit voorstel op wervende wijze met de woorden: 'Uit stedebouwkundig oogpunt zou een dergelijke oplossing eveneens zeer

toe te juichen zijn: dit kan een gebouw worden waar werkelijk iets van te maken valt: een kernpunt, waar praktisch de gehele streek van West-Zeeuwsch-Vlaanderen op aangewezen is, een representatief bouwwerk, van dominerende betekenis in de plaats. Onze stedenbouwkundige, I(r). F.H. Klokke, is dan ook zeer ingenomen met dit voorstel'.³³

Bijna een jaar later herhaalt het College van Burgemeester en Wethouders dit pleidooi in veel fellere bewoordingen, omdat men vreest dat het gebrek aan actie tot verdere demotivatie van de bevolking leidt, die zich verwaarloosd, vergeten en achtergesteld voelt. De huisvesting van met name het kantongerecht – de zittingen werden gehouden in een café – acht het College *een aanfluiting voor ons Koninkrijk en absoluut onverenigbaar [...] met het vereiste decorum*. Men besluit dan ook zijn vlammende betoog met de uitspraak: *'Laat een Rijksgebouw zoo spoedig mogelijk verrijzen als een bolwerk van ons Nederlandse staatsbestuur!'*³⁴ Uit deze brief blijkt hoezeer men het gebouw uit praktisch en psychologisch oogpunt behoefde om het moreel van de bevolking op te vijzelen. Daarbij werd typerend genoeg het appel van de gemeente precies in die – overigens gangbare – begrippen verwoord die voor Friedhoff de sleutelwoorden waren voor zijn retorisch bepaalde architectuuropvattingen: waardig, voornaam, representatief en symbolisch voor het gezag. Architectuur kortom die niet alleen doelmatig was, maar ook diende tot handhaving van het *decorum*. Mét het dagelijks bestuur van Oostburg had hij kunnen beamen dat *'de voorname rijksdiensten [...] zoo spoedig mogelijk gehuisvest [moeten] zijn in een waardig en representatief gebouw'*.³⁵

In 1948 zette Friedhoff de eerste lijnen op papier die in 1953 tot een gebouw leidden waarvan geheel conform de aanbeveling van Evers de schaal der architectuur zich richtte naar het kleinere kader van de provinciestad die van oud-vaderlandschen kunstzin getuigt ondanks zijn bescheiden omvang.³⁶ Ook bij dit ontwerp ontbreken uitgesproken stijlcitaten, maar wordt door de hoofdmassa van het complex en enkele traditionele waardigheidsmotieven als risalerende hoekblokken, de dubbele trapopgang met bordes en de in plaats van de geijkte hardstenen omlijsting van rusticablokken getreden uitspringende baksteenvlakken rond de entree een eigen interpretatie gegeven aan het standaardmodel van het vaderlandse overheidsgebouw bij uitstek: het raadhuis. Zoals het gemeentebestuur van Oostburg hoopte droeg dit Rijkskantorengebouw bij tot verfraaiing van het dorp en vormde het een nieuw hart, waarop de gemeenschap zich oriënteren en in herkennen kon.³⁷ Alleen de waan van de dag heeft kunnen bedenken dat een dergelijk bouwwerk door een Hemafiliaal vervangen zal moeten worden. Sic transit ...

Voorstel redengevende omschrijving³⁸

Het min of meer vierkante gebouwencomplex bestaat uit vier vleugels van één en twee bouwlagen onder schilddaken, opgetrokken uit baksteen met spaarzame ornamentiek. Het hoofdgedeelte aan het Ledelplein bestaat uit een langgerekt rechthoekig bouwlichaam van zeer afgewogen verhoudingen.

Het is verfijnd gedetailleerd en opgebouwd in een complexe mengeling van symmetrie en asymmetrie. De vleugel heeft een met een natuurstenen lijst afgedekte plint en wordt afgesloten door een op een tandlijst uitkragende bakstenen borstwering, waarachter een hoog schilddak opgaat. Dit is gedekt met daktegels en voorzien van eenvoudige dakkapellen. Door de bakstenen muurvlakken, de borstwering en de hoge schoorsteen heeft het gebouw een gesloten haast tijdloos karakter, met verwijzingen naar de bouwkunst van middeleeuwen en zeventiende eeuw. De begane grond heeft enkele diepliggende zesruits ramen onder rollagen, de bel-etage heeft hoge houten kruisramen met openslaande ramen, die elk door een horizontale roede verdeeld worden. De entree wordt voorafgegaan door een fors gedimensioneerd bordes van baksteen met in het midden een getoogde ingang naar de begane grond. Links en rechts bevinden zich opgangen met gesloten borstweringen, afdeklijsten en schilddragende leeuwen van Philip ten Klooster op de penanten. De hoofdingang op de bel-etage bestaat uit een diep ingesneden segmentbogig portaal, omgeven door verfijnde, in baksteen uitgevoerde rusticablokken. Erboven bevindt zich een fors gedimensioneerd rijkswapen, eveneens uitgevoerd door Ten Klooster. De linkervleugel telt twee lagen en wordt afgedekt door een schilddak met rode verbeterde Hollandse pannen. De gevels zijn uiterst eenvoudig en bezitten aan de tamelijk gesloten straatzijde de hooggeplaatste, deels gekoppelde ramen. Aan de zijde van de binnenplaats zijn grotere zesruits ramen geplaatst. Aan de dakvoet enkele dakkapellen. Aan de twee overige zijden van het bouwblok bevinden zich eenlaags vleugels met zesruits ramen onder met rode pannen gedekte schilddaken. Deze zorgen tezamen met de hogere vleugels voor een levendig silhouet, haast een stad binnen de stad. Karakter en detaillering richten de volle aandacht naar de hoofdgevel met entree, die een visueel richtpunt vormt van Markt en Ledelplein.

Het interieur is sober uitgevoerd, met uitzondering van de ruimten bestemd voor het kantongerecht. Hier wordt de eenvoud gepaard aan verfijning in gangen met natuurstenen tegelvloeren (afb. 7), lichte gestucte wanden, paneeldeuren en cassettenplafonds. In de hal een sgraffito van Ten Klooster voorstellende Justitia. De zittingzaal met betimmeringen ontbeert sinds enige tijd de glazen kronen van Copier, die echter op zolder zijn bewaard en teruggeplaatst kunnen worden (afb. 8). De zaal heeft eenvoudig en oerdegelijk meubilair dat in samenspraak met de architect door de meubelontwerperster B. Rodbard uit Amsterdam speciaal voor het gebouw is gecompieerd.³⁹

Waardering⁴⁰

Het geheel heeft een grote monumentale waarde, is een magistraal vormgegeven en gaaf voorbeeld van wederopbouwarchitectuur. Het onthult de degelijke doch monumentale wijze waarop de rijksoverheid haar gezag en kracht wenste te tonen in de provincie. Het vertegenwoordigt een belangrijk moment in het werk van Rijksbouwmeester Gijsbert Friedhoff en is het enige kleinere overheidsgebouw van zijn hand. Stedenbouwkundig is het pand voor Oostburg een onmisbaar middelpunt

en scharnierpunt in de naoorlogse stedenbouwkundige structuur. Het is daarmee tegelijk een waarmerk van het stadje.

Het is gaaf bewaard gebleven en als voorbeeld van hoge kwaliteit van de wederopbouwarchitectuur in Zeeland uiterst zeldzaam, welhaast uniek te noemen.

Evaluatie

De behandeling van de casus Den Haag en Oostburg geeft aan dat wanneer de termijn van vijftig jaar geen ijzeren conditie had gevormd, de beide complexen vooruitlopend op het post-MIP direct onder de bescherming van de Monumentenwet 1988 gebracht hadden kunnen worden. Het is vervelend om opnieuw te moeten constateren dat er van de zijde van de verantwoordelijke overheid weinig initiatief te bespeuren valt om, nu deze wet geen soelaas biedt, op andere wijze haar taak als behartiger van het cultureel erfgoed waar te maken. Het zou toch een ministerie sieren wanneer men in het volle besef van zijn eigen verleden zich warm zou maken voor het behoud van de monumentale topstukken uit het eigen erfgoed, zoals het gebouw van Friedhoff in Den Haag dat thans in puin geslagen wordt. Vooral nu er een grote behoefte bestaat aan kernministeries waardoor de rijksoverheid weer binnen Den Haag gehuisvest kan worden, kan van een gemiste kans gesproken worden.⁴¹ Waar die rijksoverheid arm aan inspiratie is, kan men op lokaal niveau, zoals in Oostburg, nauwelijks veel beters verwachten. Hier wordt het vaste spektakel van projectontwikkelaars en plannen afgedraaid zonder hinder van historisch geweten.

Wanneer geen structurele oplossing voor het geschetste probleem gezocht wordt, dan wordt het de komende jaren hollen achter de sloopontwikkelingen aan. Wie de ervaring met het MIP/MSP in aanmerking neemt, heeft echter weinig reden tot illusies: de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is hierbij 'vergeten' om het belangrijkste instrument in de belangenafweging, de bij wet geregelde voorbescherming, in de procedure in te passen. In het zicht van de haven zullen geselecteerde monumenten daardoor alsnog sneuvelen, zoals de kwestie rond de villa van J.B. van Loghem te Waalre toont.⁴² Het Rijk staat niet langer voorop in de *struggle voor life* van cultuur in Nederland, ook al heeft ze bij de herziening van de Monumentenwet in 1988 die plaats wel voor zichzelf opgeëist. Naar het zich laat aanzien zou een evaluatie over een vijftal jaren wel eens uit kunnen wijzen dat monumentenzorg beter af is op regionaal niveau, bij de provincies en de grote(re) gemeenten die nu al in een groot aantal gevallen de vijftig-jarengrens niet meer hanteren. Dan zal wel in een aantal provincies de hand aan de ploeg geslagen moeten worden om tot een volwaardige monumentenverordening – mét voorbescherming – te komen.

Noten

* Devies bij het wapen van de provincie Zeeland dat refereert aan de eeuwenoude strijd met de zee die Zeeland steeds te boven is gekomen. De auteurs danken J.-P. Baeten van Nederlands Architectuurin-

stituut te Rotterdam voor de aanvullende informatie over G. Friedhoff en H. Evers en het bureau Rijksbouwmeester van de Rijksgebouwdienst voor de snelle behandeling van het verzoek W.O.B. om informatie over Den Haag en Oostburg.

- 1 Het begrip 'De dialectiek van de bescherming' is ontleend aan de architectuurcriticus Nic. Tummers.
- 2 C. van der Peet en G. Steenmeijer, red., *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwdienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, pp. 528-572; K. van der Ploeg, 'Friedhoffs ministerie van OKW wordt gesloopt', *Archis* 1995, nummer 11, pp. 8-9; J. Boekhout, 'Rijkskantoor tussen hoop en vrees', *Provinciale Zeeuwse Courant*, 9 januari 1996, p. 13.
- 3 M. Polano en M. Kuipers, 'Monumenten in nood: het ontstaan van de monumentenwetgeving 1940-1950', in: *Monumenten en oorlogstijd. Jaarboek Monumentenzorg* 1995, Zeist 1995, pp. 66-78, i.h.b. pp. 72, 78, noot 39; 'Vervanging van de Monumentenwet, Memorie van Toelichting', *Tweede Kamer der Staten-Generaal, vergaderjaar 1986-1987, 19 881, nr 3*, p. 12.
- 4 *Monumentenverordening Zuid-Holland*, Den Haag december 1995, 4446 I, artikel 1, lid 1 (betreft "alle in principe vóór tenminste vijftig jaar vervaardigde zaken"); 4446 3 'Aanvullende toelichting': bij wijze van uitzondering kan "indien er sprake is van acute bedreiging van monumenten, die jonger dan 50 jaar zijn, en volgens ons oordeel van evident belang zijn" een pand op de provinciale monumentenlijst geplaatst worden; *Monumentenverordening Den Haag*, No 5/1995, artikel 1 lid a (betreft "zaken en terreinen, welke van algemeen belang zijn voor de Gemeente Den Haag (...)") zonder leeftijdsbeperking; de provincie Zeeland beschikt niet over een eigen monumentenverordening.
- 5 *Handleiding Selectie en Registratie Jongere Stedebouw en Bouwkunst (1850-1940), Monumenten Selectie Project en Monumenten Registratie Procedure*, Zeist 1991, p. 29-32; *Nieuwsbrief, een uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg*, 1995, nr 4, p. 11: symposium 'Nederland in de Wederopbouw 1940-1965' (naar verwacht zal de symposiumbundel in de loop van 1996 verschijnen).
- 6 Zie noot 2.
- 7 Geciteerd naar Van der Peet en Steenmeijer, *De Rijksbouwmeesters* (noot 2), p. 549.
- 8 J.P. Baeten, *De 'Groep Friedhoff' en de Delftse School, academisch en ambachtelijk traditionalisme in Nederland 1900-1940*, doctoraalscriptie kunstgeschiedenis Leiden 1986; deze werd bewerkt in de vorm van 'Hollandse Beaux-Arts', *De Sluitsteen, orgaan van het Cuypersgenootschap* 8 (1992), pp. 4-20.
- 9 Baeten, 'Hollandse Beaux-Arts' (noot 8), p. 4; voor Gugel zie D. Baalman, 'Nederlands eerste hoogleraar bouwkunde: Eugen Gugel', *De Sluitsteen, orgaan van het Cuypersgenootschap* 7 (1991), pp. 43-66.
- 10 Baeten, 'Hollandse Beaux-Arts' (noot 8), pp. 5-7: Evers typeerde architectuur onder meer als de "uitdrukking van het innerlijk wezen in klaar doordachte, dichterlijke vorm" (ibidem, p. 4); het begrip 'architecture parlante' was rond 1800 in Parijse architectuurkringen in zwang en onder meer van toepassing op het werk van C.N. Ledoux, wiens meest bekende concept vermoedelijk dat van een bordeel met de plattegrond in de vorm van een fallus is: zie P. Collins, *Changing ideals in modern architecture, 1750-1950*, Londen 1971 (1ste dr. 1965), pp. 24-25 en plaat IV (1804); voor de verantwoording van het begrip traditionalisme zie [J. van der Werf], 'Inleiding', *De Sluitsteen, orgaan van het Cuypersgenootschap* 8 (1992), pp. 2-3.
- 11 Van der Peet en Steenmeijer, *De Rijksbouwmeesters* (noot 2), pp. 215-234; illustratief voor de verhouding tussen Cuypers en Evers is de uitgave van een liedboekje dat Evers samen met Cuypers' kleinkinderen samenstelde: *Ter herinnering aan Grootvader's 80sten verjaardag 1827-1907, dankgebed aan God opgedragen door Pierre, Michel, Marguerite, Yvonne Cuypers, verzameling teksten: Prof. H. Evers, muziek: Joseph Heyen* (Gemeentearchief Roermond, Documentatieverzameling, bibliografie Cuypers, map 51).

- 12 Voor de Academiejaren van Cuypers zie B.C.M. van Hellenberg Hubar, *Arbeid en Bezieling, de esthetica van P.J.H. Cuypers, J.A. Alberdingk Thijm en V.E.L. de Stuers en de voorgevel van het Rijksmuseum*, Nijmegen 1996, hoofdstuk 1 (bij het concipiëren van dit artikel was dit boek juist ter perse, waardoor de paginering nog niet vaststond); J.-F. Blondel, *Cours d'Architecture, ou Traité de la Décoration, Distribution & Construction des Bâtimens Contenant les Leçons données en 1750, & les années suivantes*, 7 delen, Parijs 1771-78; Baeten, 'Hollandse Beaux-Arts' (noot 8), p. 4.
- 13 Zie hiervoor in het bijzonder C. van Eck, "'Par le style on atteint au sublime", de betekenis van de term 'stijl' in de Franse architectuurtheorie van de late achttiende eeuw', *Archis* (1993), nr 10, pp. 72-80, i.h.b. pp. 75-77.
- 14 Blondel, *Cours d'Architecture* (noot 12), deel 1, p. 401.
- 15 Van Eck, "'Par le style'" (noot 13), pp. 75-77; Hubar, *Arbeid en Bezieling* (noot 12), paragraaf 1.3 'Stijl als decorum, het conflict met Ferdinand Berckmans'; Baeten, 'Hollandse Beaux-Arts' (noot 8), p. 5; Collins, *Changing ideals* (noot 10), pp. 25-26.
- 16 T.J. Boersma, "'Het oefenperk der kunst": ontwerp en architectuurbeschouwing in de prijsvragen van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (1842-1880)", in: T.J. Boersma, E. de Jong, C.P. Krabbe, red. *Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. Schetsen uit de geschiedenis van het genootschap*, speciale uitgave van *De Sluitsteen, orgaan van het Cuypersgenootschap* 9 (1993), nr 3/4, Amsterdam 1993, pp. 10-42, i.h.b. pp. 19-32; Van Eck, "'Par le style'" (noot 13), pp. 78-80; voor het neologisme 'organicisme' zie C. van Eck, *Organicism in Nineteenth-Century Architecture, An Inquiry into its Theoretical and Philosophical Background*, Amsterdam 1993, pp. 18-32.
- 17 J.A. Alberdingk Thijm, 'Bouwkunst', *De Nederlandsche Kunstspiegel* 3 (1848), pp. 5-9 (citaat p. 9).
- 18 Baalman, 'Nederlands eerste hoogleraar bouwkunde' (noot 9), pp. 53-54, 57-58; voor het zoeken naar een inheemse stijl vergelijk onder meer: C.-P. Krabbe, 'Kasteel 'Oud-Wassenaar' en het ontstaan van de 'Delftse renaissance'', *De Sluitsteen, orgaan van het Cuypersgenootschap* 7 (1991), pp. 67-85, i.h.b. pp. 72-75; W.R.F. van Leeuwen, 'Rationeel en schilderachtig, Isaac Gosschalk en het begin van de neorenaissance in Nederland', *Archis* 1987, nr 2, pp. 30-39, i.h.b. pp. 34-36.
- 19 H. Evers, *Het nut der historische studiën tot de vorming van den architect. Rede, uitgesproken door den heer Henri Evers bij de aanvaarding van het Hoogleraarsambt in de Bouwkunst aan de Polytechnische School te Delft. 25 september 1902*, Delft 1902, pp. 7-8, 11; Evers' formulering lijkt direct geïnspireerd te zijn op de visie op stijl van de kunstcriticus A.-C. Quatremère de Quincy, wiens betekenis voor het Parijse en Antwerpse architectuuronderwijs echter minder geprononceerd is dan die van Blondel: vgl. Van Eck, "'Par le style'" (noot 13), p. 78.
- 20 Evers, *Het nut der historische studiën* (noot 19), pp. 13 (vet=cursief bij Evers), 16-17.
- 21 Evers, *Het nut der historische studiën* (noot 19), pp. 8-12 (vet=cursief bij Evers), 16, 20, 21.
- 22 Van Eck, "'Par le style'" (noot 13), pp. 73-78.
- 23 Baeten, 'Hollandse Beaux-Arts' (noot 8), pp. 6-9: citeert G. Friedhoff, 'Boekbespreking H. Sörgel, *Architekturaesthetik*', *Bouwen* apr.-sept. 1925, pp. 153-154; Friedhoff refereerde aan de "*Raumaesthetik*" van F. Ostendorf, *Theorie des architektonischen Entwurfens*, 3 delen, Berlijn 1918-1920.
- 24 Baeten, 'Hollandse Beaux-Arts' (noot 8), pp. 12-19, citeert respectievelijk F. Ostendorf (vorige noot) en Friedhoff, 'Het nieuwe stadhuis te Enschede', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, aug. 1932; Evers, *Het nut der historische studiën* (noot 19), pp. 12, 19.
- 25 Voor het aforisme van Fens zie [Van der Werf], 'Inleiding' (noot 10), p. 2.
- 26 J.J. Terwen, K.A. Ottenheym, *Pieter Post (1608-1669), architect*, Zutphen 1993, pp. 201-204. Van der Ploeg, 'Friedhoffs ministerie van OKW wordt gesloopt' (noot 2), pp. 8-9; Van der Peet en Steenmeijer, *De Rijksbouwmeesters* (noot 2), p. 545-547.
- 27 Van der Peet en Steenmeijer, *De Rijksbouwmeesters* (noot 2), p. 551; Van der Ploeg, 'Friedhoffs ministerie van OKW wordt gesloopt' (noot 2), p. 8.
- 28 Van der Peet en Steenmeijer, *De Rijksbouwmeesters* (noot 2), p. 551.
- 29 Hubar, *Arbeid en Bezieling* (noot 12), paragraaf 4.1 'De titel van tempel in zijn historische context'; B.C.M. van Hellenberg Hubar en W. (A.J.C.) van Leeuwen, "'In omni re vincit imitationem veritas", het voormalig Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage als toetssteen van architectuurkritiek en kunsthistorie', *Nederlands Archiefblad* 91 (1987), pp. 289-314 (met een reactie op het architectuurkritische gedeelte van de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), i.h.b. pp. 305-307; R. Stenvert, 'Van Abbemuseum: A.J. Kropholler 1936', te verschijnen in: *Cuypersbulletin, Nieuwsbrief van het Cuypersgenootschap* 2 (1996), nummer 2, verwijst naar F.H. Warnaars, 'Van Abbe-Museum te Eindhoven: Arch. A.J. Kropholler', *Het R.K. Bouwblad* 8 (1936-1937), p. 85; het meest saillante waarheidsgedachte uit het ontwerp van Aldo Rossi voor het Bonnefantenmuseum is de koepelzaal die niet alleen verwijst naar het Pantheon te Rome, maar ook herinnert aan de gesloopte Koepelzaal uit het Rijksmuseum en de geplande koepelzaal voor het Haagse Gemeentemuseum.
- 30 Deze beknopte omschrijving is verricht naar model van de *Handleiding MSP/MRP* (noot 5), pp. 65-70.
- 31 Deze beknopte waardering is verricht naar model van de *Handleiding MSP/MRP* (noot 5), pp. 66-67.
- 32 *Rijkskantorengebouw te Oostburg; bouwjaar 1953* [fotoalbum, in beperkte oplage vervaardigd]. S.I. ['s-Gravenhage] s.a. [1953] [exemplaar aanwezig in bibliotheek Rijksgebouwendienst, hoofdzetel ('s-Gravenhage), onderdeel bibliotheek ministerie van V.R.O.M.].
- 33 Semistatisch archief ministerie van V.R.O.M., Semistatische archieven Rijksgebouwendienst, centrale directies, archief directie bouw, correspondentie-dossiers objecten, doos O 19: brief van burgemeester mr K. Hoekzema aan de Rijksgebouwendienst d.d. 30 november 1946, p. 2.
- 34 Semistatisch archief ministerie van V.R.O.M., Semistatische archieven Rijksgebouwendienst, centrale directies, archief directie bouw, correspondentie-dossiers objecten, doos O 23: brief van burgemeester en wethouders aan de Rijksgebouwendienst d.d. 30 september 1947, p. 3.
- 35 Zie de vorige noot.
- 36 Evers, *Het nut der historische studiën* (noot 19), p. 19; Semistatisch archief ministerie van V.R.O.M., Semistatische archieven Rijksgebouwendienst, archief directie bouw, correspondentie-dossiers objecten, tekeningendossiers O: de eerste plattengronden dateren van 1948, vervolgens uit 1949, en tenslotte uitgewerkte calques uit 1951.
- 37 Zie noot 33.
- 38 Zie noot 30.
- 39 Zie noot 32.
- 40 Zie noot 31.
- 41 Van der Ploeg, 'Friedhoffs ministerie van OKW wordt gesloopt' (noot 2), p. 9.
- 42 Men vergelijk de *Handleiding MSP/MRP* (noot 5), pp. 33-35, pp. 103-131; op de problematiek van het ontbreken van de voorbescherming is onlangs gereageerd door het hoofd Juridische Zaken van de RDMZ, mr G.S. van der Linde, 'Commentaar van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg', *Monumenten* 16 (1995), nr 12, p. 32; Wies van Leeuwen, 'Monumenten tussen wal en schip, het MSP en de tendens tot sloop', *Erfgoed bekeken, kwartaalbericht van het Monumenten Selectie Project Noord-Brabant* 2 (1995), nr 2, pp. 1-2.

PUBLIKATIES

Marjan Buyle, Anna Bergmans, **Middeleeuwse muurschilderkunst in Vlaanderen**, M & L Cahier 2, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Bestuur Monumenten en Landschappen, Brussel 1994. Te bestellen bij: Bestuur Monumenten en Landschappen, Afdeling Pers & Voorlichting, Zandstraat 3, 1000 Brussel, Tel. (02)209 27 37, Bfr.

'Zelfs heden ten dage worden nog tijdens lopende interieurrestauraties 'onverwachte' muurschilderingen gevonden. (...) Deze toevallige vondsten worden dikwijls enkel als een last beschouwd, omdat de werken al zijn ingezet en behandelingen en integratie van eventuele muurschilderingen niet in het bestek opgenomen zijn. Dergelijke situaties mogen niet meer voorkomen! Het muurschilderingenbestand is al zo klein, dat we met de meeste omzichtigheid attent moeten zijn op mogelijke beschaderingen op gepleisterde of witgekalkte muren en gewelven. Men moet er van uitgaan dat elke oude muur drager kan zijn van een geschilderde decoratie.' Zelden is een passage toegankelijk van bovengeciteerde. Ze is afkomstig uit het boek *Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen*.

Dit is een boek dat duidelijk in een behoefte voorziet. Niet zozeer omdat het, in gidsvorm, een mooi en geheel in kleur geïllustreerd overzicht geeft van de mooiste muurschilderingen in Vlaanderen. Vooral echter omdat deze gids een aantal toegankelijke inleidingen over technieken en materialen, stijlontwikkeling en waardering van muurschilderingen door de eeuwen heen bevat. Een dergelijke inleiding op de middeleeuwse muurschilderkunst in de Nederlandse taal ontbrak tot nu toe.

Op een heldere en ook voor de leek begrijpelijke wijze legt Marjan Buyle in het eerste hoofdstuk uit hoe muurschilderingen worden gemaakt. Ze gaat in op het verschil tussen fresco- en secco-techniek en behandelt de verschillende onderdelen van de schildering, zoals drager, mortel- en pleisterlagen, gekleurde gronden, bindmiddelen en pigmenten. Erg instructief is een illustratie op p. 25 waarin ze de acht stadia van een gewelfschildering in de OLV-kathedraal van Antwerpen laat zien. Eenzelfde educatieve illustratie vinden we op p. 36, waarin drie voorbeelden van retoucheren worden verduidelijkt: met puntjes, met een neutrale kleur en met streepjes. Vervolgens behandelt ze allerlei vormen van schade en wijzen van restauratie, waarbij goed vooronderzoek en zorgvuldige documentatie worden benadrukt. Buyle behandelt de uitvoering van restauraties helaas te beknopt (p. 32-36). De eisen waaraan fixeermiddelen moeten voldoen worden bijvoorbeeld wel genoemd, maar niet hoe ze worden toegepast. De foto onderaan p. 33 toont een persoon die met een apparaat in een gewelf schilderingen fixeert, maar wat er precies gebeurt, is voor de leek een raadsel. Er wordt wel vermeld dat er voorafgaand aan reiniging van schilderingen vooronderzoek en discussie door deskundigen moet plaatsvinden, maar welke reinigingstechnieken mogelijk zijn, wordt niet duidelijk. Wellicht komt deze terughoudendheid voort uit de (niet onterechte) angst dat de leek zelf restauraties gaat uitvoeren. Verder is het opvallend dat onder de conserverende technieken het afnemen van de schilderingen en het overbrengen ervan op een andere drager niet genoemd worden. Uiteraard verdient het de voorkeur een schildering in situ te bewaren. Afname is soms echter de enige mogelijkheid voor behoud.

In het tweede, kunsthistorische hoofdstuk behandelt Anna Bergmans achtereenvolgens de plaatsen waar muurschilderingen worden aangetroffen (woonhuizen, openbare gebouwen en kerken), de middeleeuwse stijlen (romaans en gotiek) en de historische waardering

en daarmee samenhangende verwijdering of juist restauratie van schilderingen. In de periode 1875-1975 was volgens Bergmans het systematisch geheel ontleisteren van kerken tijdens restauraties gewoon. Net als in Nederland is door deze ontleisteringen veel materiaal verloren gegaan. In Vlaanderen is, net als in Nederland, over de muurschilderingen in woonhuizen het minst bekend en ook daar wordt er slechts sporadisch onderzoek naar gedaan. De kerkelijke muurschilderkunst wordt ook hier het sterkst belicht, maar hiervan is nu eenmaal het meeste over. Leuk is dat de auteur verschillende vormen van historische documentatie behandelt, zoals de calque, de kopie op ware grootte, tekeningen op schaal en fotografische opnamen. Deze verschillende documentatievormen zijn ook goed geïllustreerd. Zij besluit het hoofdstuk met een overzicht van de bestudering van de muurschilderkunst, die in vergelijking met de boekverluchting en de paneel- en doekschilderkunst onderbelicht is gebleven. Waardevol documentatiemateriaal vormen de 299 aquarellen die Camille Tulpinck maakte en die soms de enige bron zijn voor nu verdwenen schilderingen. Hoewel 'een wat wazig kunsthistorisch essay' was zijn *Etude sur la peinture murale en Belgique etc* (Brussel 1901) lange tijd het enige overzichtswerk. Een rijk geïllustreerde versie verscheen onder de titel *La peinture décorative religieuse et civile en Belgique, aux siècles passés* (Brussel, z.j.). Een grote bijdrage aan het onderzoek leverde Joseph Philippe van wie tussen 1951 en 1983 vele artikelen over de muurschilderkunst in België verschenen. De laatste twintig jaar kwam er in België meer belangstelling voor dit onderwerp hetgeen onder andere resulteerde in de grondige deelstudie over Gent van M.P.J. Martens: *De muurschilderkunst te Gent (12de tot 16de eeuw)* in de reeks *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der schone kunsten*, 51 (1989), nummer 46.

Luc Devlieghe voert ons in een beknopt artikel langs de beschilderde graven, die vooral in West-Vlaanderen en dan met name in en rond Brugge van het eind van de dertiende tot in de zestiende eeuw populair waren. Hij behandelt de iconografie, datering en verspreiding. Ook noemt hij het beschilderde graf in de Utrechtse Pieterskerk en de graven in het Zeeuwse Aardenburg. In de voetnoten vermeldt hij echter alleen de literatuur die op de Vlaamse graven betrekking heeft en niet bijvoorbeeld het Nederlandse boekje *Sprekende graven* van E.L. Hofmann-Klerx (Utrecht 1987).

Het gidsgedeelte, dat het grootste deel van het boek in beslag neemt, is net als het overige, helder van opzet. In alfabetische volgorde worden ca. 50 muurschilderingen gepresenteerd. Elk item omvat een kleine afbeelding van de buitenkant van het gebouw, een korte bouwgeschiedenis, een beschrijving en afbeelding van de schilderingen en een bibliografie. Van de meeste gebouwen is een plattegrond afgebeeld waarop in kleur de plaats van de schilderingen staat aangegeven, als handreiking aan de bezoeker. De meeste gebouwen in de gids zijn openbaar toegankelijk.

De publikatie is duidelijk gericht op een groot publiek. De teksten zijn zo geschreven, dat zij voor iedereen toegankelijk zijn. Soms wordt er wat al te veel herhaald. De inleidende hoofdstukken bieden voor specialisten niet veel nieuws, maar daar zijn ze ook niet op gericht. De bibliografie biedt wel een prettige toegang tot verdere studie. De inleiding zou verplichte lectuur moeten zijn voor al diegenen die in de praktijk met muurschilderingen te maken hebben, zoals monumentenzorgers en bouwhistorici, restauratie-aannemers en -architecten. Nog steeds gaan te veel muurschilderingen verloren door onwetendheid en onachtzaamheid.

Concluderend kunnen we stellen dat dit boek een schat aan onbekende voorbeelden van middeleeuwse muurschilderkunst biedt. Informatie die voorheen uit allerlei losse publikaties opgedoken moest

worden, vaak zonder goede afbeeldingen, wordt hier nu zeer duidelijk gepresenteerd. Zo kan men, in één oogopslag de schildering in Hinthamerstraat 90 in Den Bosch, bestaande uit een patroon van zes-kante, gestapelde kolommen vergelijken met de wit-grijs-zwarte schilderingen van het archiefkamertje van het Sint-Janshospitaal te Brugge. Zo zal ook voor velen die in hetzelfde veld bezig zijn, dit boek een feest van herkenningen zijn. De goede afbeeldingen, alle in kleur, dragen hiertoe in hoge mate bij.

Anna Bergmans stelt aan het eind van haar betoog: 'Toch zijn heel wat schilderijen volkomen onbekend gebleven voor een ruimer en zelfs voor een gespecialiseerd publiek. Hieraan tracht de gids van dit cahier te verhelpen.' Het bestuur van Monumenten en Landschappen is hierin geheel geslaagd. De gids nodigt uit tot een kleurige ontdekkingsstocht door het Vlaamse land.

Marieke van Vlierden

Wijnand V.J. Freling, Stucwerk in het Nederlandse woonhuis uit de 17e en 18e eeuw. Een onderzoek naar het materiaalgebruik, de vormgeving en verspreiding van stucwerk uit de 17e en 18e eeuw in het Nederlandse woonhuis, Leeuwarden/Mechelen (uitgeverij Eisma B.V.) 1993, 376 blz., 154 afb., geb., ISBN 90-74252-16-8.

Deze lijvige en rijk geïllustreerde monografie is alleen al door het onderwerp een 'must' voor iedereen die zich met de zeventiende- en achttiende-eeuwse architectuur of het binnenhuis in Nederland bezig houdt. Er is immers nooit eerder een boek verschenen dat het Nederlandse stucwerk in volle omvang behandelt. De auteur, die op dit proefschrift aan de Technische Universiteit van Delft is gepromoveerd, levert hiermee zonder meer een waardevolle bijdrage aan de toegankelijkheid van een van de belangrijkste onderdelen van de Nederlandse interieurdecoratie.

Het eerste hoofdstuk van dit proefschrift is een algemene introductie. Na een korte inleiding over wat er precies onder stucwerk moet worden verstaan, volgt een uitgebreide excursie waarin dit materiaal in verschillende culturen en door de tijd wordt gevolgd. Van Jericho, 7.000 jaar v.Chr., wordt de lezer via onder meer Jemen en Precolumbiaans Amerika, meegenomen naar Italië en vandaar via Duitsland, Frankrijk en Engeland tenslotte naar Nederland, waarvan in een beknopt overzicht de ontwikkeling tot en met de twintigste eeuw wordt geschetst. In het tweede hoofdstuk wordt het stucwerk in het Nederlandse woonhuis uitvoerig behandeld. Hierbij wordt ingegaan op de verschillende plaatsen van het interieur waar stucwerk toegepast is, de verschillende typen plafonds, kleurgebruik, stijlontwikkeling, ontwerpers en uitvoerders. Het derde hoofdstuk tenslotte is geheel gewijd aan materiaal en techniek. Hierin komen vanuit historisch perspectief de materialen waaruit het stucwerk is opgebouwd uitgebreid aan de orde. Tevens wordt in dit hoofdstuk uitvoerig ingegaan op een, nog in een experimenteel stadium verkerende, boormethode waarmee op een eenvoudige manier de opbouw van het stucwerk is vast te stellen. Na twee veelomvattende registers, die topografisch en op kunstenaars en stucadoors geordend zijn, en een uitgebreide literatuurlijst besluit dit boek tenslotte met een topografisch- en naamsregister en een iconografische index.

Dit boek lijkt kortom in eerste oogopslag de alomvattende eindstudie over dit onderwerp te zijn. Dit is het echter niet, zoals Freling ook zelf op verschillende plaatsen in zijn proefschrift vermeldt: 'Het voert in deze studie te ver om het gekozen standpunt voor de diverse plafonds na te gaan' (p. 167), 'Amsterdam is een aparte studie waard' (p. 173) of 'verder onderzoek op dit punt bij andere monsters

is dan ook dringend gewenst' (p. 230). Dit boek moet dan ook als aanzet tot verdere studie worden gezien en hierin ligt dan ook de grote waarde.

Freling benadert de materie sterk vanuit zijn Delftse, technische invalshoek. De betrokken personen, de stucwerkers (die hij overigens consequent stucadoors noemt), de ontwerpers en architecten ziet hij in feite allemaal als uitvoerders van een van de stadia die tot het uiteindelijke resultaat, het met stucwerk versierde plafond, hebben geleid. Het is dit stucwerk waar het gehele proefschrift om draait, niet de stucwerkers (welke 'scholen' en welke handen zijn er te onderscheiden), niet hun ontwerpen (er zijn bijvoorbeeld slechts twee ontwerptekeningen en twee ornamentprenten van stucwerkplafonds afgebeeld), niet de rol en plaats van het stucwerk in het interieur, niet de vraag waarom bepaalde decoraties zijn aangebracht en ook niet waarom de stucwerkplafonds soms met andere materialen zijn gecombineerd (de spiegels in paleis Het Loo, de op linnen geschilderde middenvelden). Niet dat op al deze vragen altijd duidelijke en heldere antwoorden te geven zijn, maar op enkele toch wel. Zo werd bijvoorbeeld de trofee op de boekdrukkunst met onder andere Laurens Jansz Coster (p. 80) in Rapenburg 38 te Leiden aangebracht in opdracht van de eigenaar van het huis, de boekhandelaar Daniel Vijgh, en de spiegels in het plafond van de bibliotheek van paleis Het Loo (p. 111) zijn daar aangebracht wegens de oorspronkelijke functie van dit vertrek als porseleinkabinet. Dergelijke gegevens plaatsen de materie toch in een ander daglicht.

Het toeschrijven van stucwerk aan bepaalde stucwerkers is voor Freling een hachelijke zaak en hij vermijdt in zijn tekst iedere groepering of indeling van het stucwerk waaruit het oeuvre van één bepaalde persoon of van een groep personen zou kunnen worden afgeleid. Freling ziet de 'stucadoor' primair als uitvoerder en slechts zijdelings als ontwerper of inventor (p. 167). Hiermee neemt hij een geheel ander standpunt in dan de kunsthistorici die zich met dit onderwerp hebben bezig gehouden en Freling distantieert zich dan ook herhaalde malen van hen (p. 115, 118, 163, n.126, 293). Ook met de stijl-benamingen neemt hij bewust een eigen standpunt in, waarmee hij helaas het stijl-begrip vertroebeld. Stijlaanduidingen als barok en rococo zijn op zich verwarrend omdat de betreffende perioden in de verschillende landen niet synchroom lopen, en hieronder bovendien niet altijd hetzelfde onder wordt verstaan. C.W. Fock en G.W.M. Jager hanteren in hun boekje *Italiaans stucwerk in Den Haag en Leiden 1700-1800* (Delft 1984) de gebruikelijke en algemeen geaccepteerde indeling: 1700-1735: de Lodewijk XIV-stijl van Daniel Marot; 1735-1750: de Vlaams geïnspireerde overgangsstijl; 1750-1770: de rococo-stijl; en 1770-1790: de neo-classicistische stijl. Freling daarentegen hanteert het begrip 'overgangsstijl' voor een geheel andere periode: hij plaatst zijn 'overgangsstijl' in de periode 1770-1780 en ziet deze parallel lopen met de Lodewijk XVI-stijl, de periode 1735-1750 noemt hij de 'nabloe van de Lodewijk XIV-stijl'.

Freling's benadering resulteert regelmatig in opsommingen van voorbeelden en nog meer voorbeelden. Een groot gemis hierbij is dat nergens naar de afbeeldingen verwezen wordt en wanneer dit bij uitzondering wel gebeurt (p. 110) dan blijkt het betreffende kaartje nergens te vinden te zijn. Door zijn benaderingswijze doet Freling niet of nauwelijks enige duidelijke uitspraken over het kleurgebruik. De aquarellen van Cornelis Troost waarop de vergulde lijsten zijn te zien, die zo'n fraaie aanvullingen zijn op de restanten van verguldsel die op enkele plafonds aangetroffen zijn (p. 87) worden slechts in een noot genoemd. Omdat de opvattingen over het kleurgebruik in het interieur op dit moment zo sterk aan het veranderen zijn, is het des te betreutenswaardiger dat dit aspect niet nader uit de verf komt. De waarde van dit boek wordt in belangrijke mate bepaald door het topografische register en het kunstenaars en stucwerkers-register

(resp. 59 en 18 bladzijden). De zorgvuldige gebruiker, waarvoor deze registers toch zijn bedoeld, komt hiermee helaas toch regelmatig voor vraagtekens te staan, zowel door door onduidelijke of onvolledige verwijzingen, als door slordigheden of niet relevante informatie ('Een vervallen en inmiddels gerestaureerd kasteel', 'de voorgevel wordt voorzien van Empireramen'). Het is jammer om op p. 267 te lezen dat Huize van Brienens, Herengracht 284 te Amsterdam (de zetel van Vereniging Hendrick de Keyser) alleen Lodewijk XIV-interieurs bevat en dat het stucwerk in de zaal ontbreekt. De werkelijkheid leert anders: de achterkamer is geheel in de neo-classistische stijl uitgedost, inclusief gestuct plafond, en de zaal, een van de fraaiste geschilderde ensembles van ons land uit de eerste helft van de achttiende eeuw, bevat nog altijd het oorspronkelijke houten plafond inclusief de linnen plafondschildering die aan Anthony Elliger toegeschreven kan worden. Elders (p. 266) is te lezen dat T.A. van Iddekinge in 1790 het stucwerk zou hebben uitgevoerd naar ontwerp van Jacob Otten Huslij in het huis Herengracht 40 te Amsterdam. Dit is uiterst onwaarschijnlijk, Jhr.mr. Tjaerd Anthony van Iddekinge was namelijk eigenaar van dit pand en was onder meer bewindhebber van de Westindische Compagnie, hoogheemraad van de Beemster en lid van het Amsterdamse stadsbestuur.

Het is vanzelfsprekend dat dergelijke registers nooit af zijn, maar een wat grondigere literatuurstudie (in bijvoorbeeld de voor dit soort onderzoek zo waardevolle bibliotheek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist) zou waardevolle gegevens hebben kunnen toevoegen. Over het Nederlandse stucwerk zouden veel belangrijke gegevens toegevoegd zijn als de plaatselijke literatuur wat beter zou zijn verwerkt. Dan zou aan de lijst van stucwerkers bijvoorbeeld de naam van de verder onbekende stucwerker Johannes Bistoldi zijn toegevoegd (werkzaam in 1755 in het stadhuis van Nijmegen) (G. Lemmens, 'Het stadhuis van Nijmegen, Nijmegen 1982, p. 32), en het oeuvre van Jan Baptist Luraghi, waarvan tot nu toe alleen stucwerk in het westen van ons land en in paleis Het Loo is getraceerd, zou tot in 's-Hertogenbosch zijn uitgebreid (R.A. van Zuylen, 'Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch 1399-1800', 's-Hertogenbosch 1863-1866, deel III, p. 1630).

Bij het samenstellen van dit soort registers liggen onvolledigheid, inconsequentheid en verschrijvingen natuurlijk continu op de loer. Maar waarom in het stucwerkersregister een voor Nederland onbelangrijke stucwerker als Charles Stanley twee maal is opgenomen of waarom Anthony Elliger ontbreekt (terwijl De Wit, Van Nijmegen en De Lairese wel worden genoemd) is niet duidelijk. Ditzelfde is te constateren bij het topografische register. Soms wordt de lezer geholpen door aan te geven dat Amby in Limburg ligt, Velp in Gelderland, of Waardenburg in de Tielerwaard, maar bij plaatsen als bijvoorbeeld bij Druten, Engelen, Sevenum of Rommeldam wordt dit aan de kennis en fantasie van de lezer overgelaten.

Eloy Koldewij

SIGNALEMENTEN

Boudewijn Bakker, Huigen Leeftang e.a., *Nederland naar 't leven. Landschapsprenten uit de Gouden Eeuw*, [Tentoonstellingscatalogus Museum Rembrandthuis Amsterdam] Zwolle 1994
ISBN 90 6630 431 1

Bianca van den Berg, Jan van Dam, *Gouda graaft. Een wandeling langs archeologische en bouwhistorische vindplaatsen*, Gouda [Stichting Open Monumentendag] 1994
ISBN 90 74878 02 4

Henny Clevis, Jan de Jong [red.], *Archeologie en Bouwhistorie in Zwolle 3*. Zwolle 1995
ISBN 90 80 1399 3 9

F. van der Doe, *Inventaris van de archieven der gemeente IJzendijke 1640-1970 (1984)*, Oostburg 1994
ISBN 90 901771 1 3

Ilse Dorren, *Langs hofjes. Routes in Nederland en België*. Utrecht/Antwerpen 1994
ISBN 90 215 2065 6

Andreas Faludi/ Arnold van der Valk, *Rule and order. Dutch planning doctrine in the twentieth century*, Dordrecht 1994
ISBN 0 7923 2619 9

Rob. H. van Gent, Anne C. van Helden, *De technische vondsten van Christiaan Huygens*, [Boerhaave Museum] Leiden 1995
ISBN 90 6292 106 X

Ludy Giebels [red.], *Zeven eeuwen Rijnlandse uitwatering in Spaarndam en Halfweg. Van beveiliging naar beheersing*, Leiden [Hoogheemraadschap van Rijnland] 1994
ISBN 90 72381 05 X

Barbara Heissler [red.], *Architektur-Modelle und -Sammlungen*, Wenen 1994
ISBN 3 900507 08 2

Erik de Jong, Claudia Schellekens, *Het beeld buiten. Vier eeuwen tuinsculptuur in Nederland*, [Hannema-Stuers Fundatie] Heino/Wijhe 1994
ISBN 90 70842 10 6

Petra A.F. Kotterman, *Krullen, lijnen en zweepslagen*, [Dienst Bouwen en Wonen] Leiden 1994
ISBN 90 801 395 4 8

Sjoerd de Meer, *'s Lands Zeemagazijn*, Zutphen 1994
ISBN 90 6011 880 4

Wim Meulenkamp, *Langs historische parken en tuinen. Routes in Nederland en België*, Utrecht/Antwerpen 1994
ISBN 90 215 2246 2

Ben Rebel e.a., *Ben Merkelbach. Architect en stadsbouwmeester*, Amsterdam 1994
ISBN 90 71570 46 0

R. Steensma, *Het Friese Kerkinterieur. Geloof, dood en adel in monumentale beeldtaal*, Leeuwarden 1995
ISBN 90 330 1457 2

Herman Strijbos, *Kerken van heren en boeren. Bouwhistorische verkenningen naar de middeleeuwse kerken in het kwartier Kempenland*, 's-Hertogenbosch 1995
ISBN 90 70197 31 6

Bas Zijlmans, Len G. Kooiman, *In de Hollantsche Tuyn III. Van klooster tot Prinsenhof. Een archeologisch bodemonderzoek in Hollands oudste stad*, Geertruidenberg 1994
ISBN 90 80005 13 4

MONUMENTENZORG

Een cultuurhistorische overzichtskaart (1:200.000) van het Groene Hart

In oktober vorig jaar heeft de minister M. de Boer van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu het startsein gegeven voor de zogeheten Groene-Hart-gesprekken. Doel van die gesprekken was om te weten te komen hoe bestuurders, organisaties en burgers denken over de toekomstige functies en vormgeving van het gebied. Op initiatief van het Platform Landschap & Cultuurhistorie is er op 13 november 1995 in Gouda een Groene-Hart-gesprek gehouden dat geheel gewijd was aan de belangen van de cultuurhistorie. Op die avond is erop gewezen dat het volbouwen van het Groene Hart onherstelbare schade toebrengt aan ons cultuurhistorisch erfgoed. Door een gerichte verbetering van de ontsluiting kan de open ruimte in het hart van de Randstad echter veel meer betekenis voor de randstedeling krijgen dan thans het geval is. Het toekomstige beleid met betrekking tot het Groene Hart moet echter gebaseerd zijn op een gedegen kennis van de aard, de kwaliteiten en de mogelijkheden van dit landelijke gebied. Daarom heeft het Platform tijdens die bijeenkomst aangedrongen op het maken van een overzichtskaart (schaal 1:200.000) waarin de beschikbare kennis inzake de cultuurhistorische en landschappelijke waarden in dit gebied wordt samengevat. In die kaart zouden de kwaliteiten van het Groene Hart op het gebied van de archeologie, de historische bouwkunde, de historische geografie, de landschapsarchitectuur en de mens gebonden natuur op hoofdzaken moeten worden samengevat en gewaardeerd.

Bij de afsluiting van de Groene-Hart-gesprekken op 9 december in de Grote Kerk in Den Haag heeft minister De Boer bekend gemaakt dat zij en staatssecretaris Nuis van Cultuur het vervaardigen van een dergelijke overzichtskaart financieel willen ondersteunen. Het Platform Landschap & Cultuurhistorie, waarin ook de K.N.O.B. participeert, heeft inmiddels deskundigen op elk van de genoemde deelterreinen bereid gevonden om mee te denken over de wijze waarop een dergelijke kaart gemaakt kan worden. Hoe moet de legenda eruit zien en welke deelgebieden ga je onderscheiden? Over dergelijke essentiële vragen zal nog veel gesproken en nagedacht moeten worden. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) hebben inmiddels hun steun toegezegd en ook de ministeries van Landbouw en VROM zullen het project ambtelijk ondersteunen. Als alles volgens plan verloopt, dan moeten de kaart en de bijbehorende verantwoording en toelichting eind juni zijn gedrukt.

Het is de bedoeling dat de kaart een samenhangend beeld geeft van de cultuurhistorische betekenis van het Groene Hart. Niet alle details met betrekking tot alle aspecten van de cultuurhistorie kunnen echter op zo'n kaart worden weergegeven. Als er naderhand plannen gemaakt worden om ergens in het Groene Hart meer ruimte te scheppen voor recreatie of natuur, dan zal er altijd een cultuurhistorische effectrapportage (CHER) nodig zijn om precies vast te stellen welke waarden ter plekke aanwezig zijn. Het resultaat van zo'n CHER kan voorts helpen om door middel van creatieve oplossingen de nieuwe functies zodanig vorm te geven dat de cultuurhistorische waarden optimaal kunnen bijdragen tot verrijking van het Groene Hart.

G.J. Borger

KNOB

Bureau:

Mevr. drs. M.E. de Haas

Mevr. T. Peters-Gest

Mariaplaats 51

3511 LM Utrecht

tel. 030-2321756

fax 030-2312951

Dagelijks Bestuur:

G. Heuff, voorzitter

Prof. dr. G.J. Borger, vice-voorzitter

Ir. W.B.J. Polman, secretaris

E.G.M. van Zijl RA, penningmeester

Verslag van de Jaarvergadering van de K.N.O.B. op 17 november 1995 in het Stadhuis van Almere

Het cultuurhistorisch belang van het nieuwe land

Door de ontdekking van de jonge bouwkunst weten we dat niet alle oude gebouwen en voorwerpen cultuurhistorische kwaliteit bezitten. Voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond is dat reden geweest om het oog te richten op onze twaalfde provincie. Ontwerpers en vormgevers hebben zich indertijd ingespannen om het landschap en de nederzettingen in dit gebied te laten beantwoorden aan de eigentijdse schoonheidseisen. En zij zijn daar zo goed in geslaagd dat de Noordoostpolder inmiddels bekendheid heeft verworven als kenmerkende kunstuiting van de Delftse school. Om die reden heeft de Rijksdienst voor de Monumentenzorg onlangs voorgesteld om de Noordoostpolder als 'cultural landscape area' op te nemen op de werelderfgoedlijst van de UNESCO. In de streek heeft dat voorstel nog al wat stof doen opwaaien. Zullen landbouw, woningbouw en bedrijvigheid daardoor niet ernstig worden geschaad? Voldoende reden dus om enkele deskundigen te vragen om uit te leggen welke ideeën indertijd een rol hebben gespeeld bij het opstellen van de plannen voor de inrichting van het landschap en de nederzettingen van de Noordoostpolder en wat de aanwijzing als 'cultural landscape area' nu in de praktijk betekent.

Als eerste sprak A.J. Geurts (Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland, Lelystad) over *'De planontwikkeling met betrekking tot de inrichting van het landschap en de nederzettingen in de Noordoostpolder'*. In zijn gedegen uiteenzetting behandelde hij weliswaar slechts een beperkt aantal aspecten van de planvorming, maar desondanks wist hij op knappe wijze een beeld te schetsen van het cultuurhistorische belang van de polder. De vormgevers benaderden de nieuwe polder vooral vanuit de agrarische invalshoek. Hoewel er in het ontwerp veel aandacht werd besteed aan de infrastructuur en een evenwichtige spreiding van de bevolking, moest het nieuwe land toch vooral een rationeel ingericht landbouwgebied worden. Van een integrale benadering van de planning was toen dus nog geen sprake. In de oorspronkelijke plannen bestond de landschappelijke verzorging van het gebied daardoor uit niet veel meer dan een 'aankleding' van het verkavelingsplan uit 1938.

In de loop van de jaren veertig veranderden de ideeën over de inrichting van het nieuwe land. De ontwerpers begonnen toen onderscheid te maken tussen verschillende soorten elementen die in een inrichtingsplan verenigd moesten worden. Het ging daarbij niet alleen om waterstaatkundige voorzieningen, maar ook om de vormgeving van de nederzettingen en het treffen van voorzieningen voor re-

creatie en het culturele leven. Deze planningsbenadering paste goed bij de vormgeving van een agrarisch gebied als de Noordoostpolder en is thans nog duidelijk herkenbaar in de inrichting van het gebied. De vormgeving van de latere IJsselmeerpolders was veel minder gericht op het totstandbrengen van een rationeel ingericht landbouwgebied. Daardoor was de genoemde planningsmethode in die polders minder makkelijk toepasbaar. Zowel door haar ontwerpgeschiedenis als door de thans nog tastbare inrichting-van-het-eerste uur heeft de Noordoostpolder dus een opmerkelijke cultuurhistorische betekenis.

Vervolgens sprak R. de Jong (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist) over *'De werking van de lijst van het werelderfgoed (UNESCO) en de betekenis daarvan voor Nederland'*. Hij wees erop dat de zogeheten 'Overeenkomst inzake de bescherming van het cultureel en natuurlijk erfgoed' in 1972 in Parijs mede door Nederland is ondertekend. Doel van de overeenkomst was te komen tot een lijst van zaken die van uitzonderlijke universele betekenis zijn en gerekend kunnen worden tot het onvervangbare bezit van de mensheid. Inmiddels zijn er wereldwijd enige honderden monumenten of complexen op deze lijst geplaatst, variërend van het Vrijheidsbeeld in New York tot het concentratiekamp Auschwitz. Plaatsing op de werelderfgoedlijst is pas mogelijk als aan een aantal voorwaarden is voldaan. De belangrijkste zijn dat het desbetreffende land door wet- en regelgeving de toekomst van het object heeft veilig gesteld en dat er geld beschikbaar is voor onderhoud en onderzoek. Verder moet het voorlopige voorstel tot plaatsing vergezeld gaan van een korte omschrijving waarin wordt aangegeven wat de unieke universele waarde is van het voorgedragen object.

Nederland heeft pas in 1993 de eerste stappen ondernomen om te komen tot uitvoering van de overeenkomst uit 1972. Het toenmalige ministerie van WVC heeft in dat jaar aan een aantal organisaties gevraagd om voorstellen te doen. Een grote verscheidenheid aan voorstellen en aanbevelingen was het resultaat. De grachtengordel van Amsterdam, de Hollandse Waterlinie, het molencomplex bij Kinderdijk, het Rietveld-Schröderhuis in Utrecht en de Van Nellefabriek in Rotterdam kwamen echter in al die voorstellen voor. Daarmee was de procedure echter nog niet afgerond. Nadat een object is aangemeld voor plaatsing op de voorlopige lijst, moet er volgens vaste richtlijnen een grote hoeveelheid informatie en documentatie aan het secretariaat van de Commissie voor het Werelderfgoed in Parijs worden verstrekt. Zonder een goede samenwerking tussen de verschillende overheden (rijk, provincies, gemeenten), instellingen en particulieren is zo'n voordracht niet te realiseren. De heer De Jong sloot zijn betoog af met een overzicht van de voorstellen die thans worden voorbereid om in de komende jaren op de werelderfgoedlijst te worden geplaatst.

Als laatste sprak P. van Dun (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist) over *'De Noordoostpolder als 'cultural landscape area' in de praktijk van de monumentenzorg'*. Hij wees erop dat de ontwikkeling van de ideeën over de eigentijdse vormgeving van de gebouwde omgeving in deze eeuw steeds nadrukkelijker heeft geresulteerd in een breuk met het verleden. Deze tendens wordt al langer voor minder gewenst gehouden, maar creatieve oplossingen voor het totstandbrengen van een gebouwde omgeving met historische continuïteit ontbreken nog. Onder verwijzing naar het succes van de zogeheten integrale aanpak bij de stadsvernieuwing in de jaren 1975 tot 1990, vroeg hij zich af in hoeverre de Monumentenwet 1988 mogelijkheden biedt voor een verantwoorde integratie van het verleden in de hedendaagse vormgeving.

Volgens Van Dun kan en moet de Monumentenwet zo worden ingezet dat het verleden wordt gespaard met het oog op de vormgeving van de toekomst. 'Bescherming' in de zin van de Monumentenwet betekent namelijk niet 'bevrozing', maar dwingt wel tot een zorg-

vuldige omgang met het verleden in het proces van afwegingen. Zodoende kan 'bescherming' het juridische kader bieden voor het veilig stellen van een hoogwaardige ontwikkeling van een gebied. Voorwaarde is dan wel dat de cultuurhistorische waarden goed bekend zijn aan de planners en de bestuurders die de beslissingen moeten nemen.

Als ergens in Nederland een kunstwerk wordt aangetroffen, dan is het wel de Noordoostpolder. Toch lijkt de Monumentenwet voor dit gebied nauwelijks van belang; er staan in de polder namelijk geen gebouwen die ouder zijn dan 50 jaar. Van objectbescherming kan in de Noordoostpolder dus geen sprake zijn. De Monumentenwet kent echter ook de mogelijkheid tot aanwijzing van beschermde stads- en dorpsgezichten. Dergelijke gezichten worden in de wet omschreven als 'groepen van onroerende zaken die van algemeen belang zijn vanwege hun schoonheid, hun onderlinge ruimtelijke samenhang dan wel hun wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde'. Volgens de wet moet er zich in een dergelijk beschermd gezicht minstens één monument bevinden. In de Noordoostpolder is een dergelijk monument aanwezig: Schokland! In principe zou de polder dus aangewezen kunnen worden als beschermd gezicht in de zin van de wet. Voor het behoud van de identiteit van het gebied is handhaving van de agrarische functie echter essentieel. De aanwijzing tot beschermd dorpsgezicht spaart volgens Van Dun niet alleen de functionele essentie van het kunstwerk dat de Noordoostpolder is, maar biedt ook mogelijkheden tot gerichte versterking van die essentie. Door creatieve vormgeving moet het mogelijk zijn om de agrarische continuïteit van het gebied te stimuleren, zonder de identiteit van het ontwerp aan te tasten. Het 'wegpoetsen' van het verleden past zijns inziens niet meer in het hedendaagse cultuurbeleid en in een verantwoorde ruimtelijke ordening.

Na de middag werd een busexcursie door het nieuwe land gemaakt om de inleidingen van de ochtend visueel te onderbouwen. Opnieuw konden we daarbij profiteren van de brede kennis die drs. Geurts heeft van de cultuurhistorische achtergronden van het gebied. In aansluiting op het ochtendprogramma werd nu vooral aandacht besteed aan de wijze waarop de ideeën over de gewenste inrichting van de nederzettingen en het landschap in de verschillende delen van de provincie Flevoland zijn uitgewerkt. Daartoe werd niet alleen stil gestaan bij de stedenbouwkundige kenmerken van het grondplan van Almere en Lelystad, maar ook bij de karakteristieke verschillen in de plattegronden en opbouw van Swifterband, Marknesse, Ens en Nagelse. Ook werd aandacht besteed aan de verschillende bosontwerpen en aan de bewuste verscheidenheid in de inkleding van de wegen in opgaand hout. Onderweg werd op enkele plaatsen gewezen op de betekenis die de archeologische opgravingen in het nieuwe land hebben gehad en nog hebben voor de kennis van de oudere bewoningsfasen van ons land. Ook de land-art objecten 'De Aardzee' van Piet Slegers en het 'Observatorium' van Robert Morris werden in ogen-schouw genomen. Tevens werd een kort bezoek gebracht aan het voormalige eiland Schokland, het monument dat in de plannen ter bescherming van de onvervangbare en uitzonderlijk belangrijke cultuurhistorische waarden van de Noordoostpolder mogelijk een centrale plaats zal krijgen.

G.J. Borger

JAARREDE 1996 van de voorzitter van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond op zaterdag 27 januari 1996 in de Katholieke Universiteit van Nijmegen

Graag heet ik U allen – leden en niet-leden van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond – van harte welkom op deze vierde

Jaardag van de KNOB. Tevens heet ik welkom professor dr A.M. Koldewij en mevrouw drs M. de Kroon, beiden in hun eigen huis, alsmede de gastsprekers van deze dag. Het bestuur van de KNOB is zowel professor Koldewij als mevrouw De Kroon veel dank verschuldigd voor de organisatie van deze dag en de opstelling van een interessant programma.

Sinds 1993 organiseert het bestuur van de KNOB deze Jaardag rond de oprichtingsdatum van de KNOB, te weten op 7 januari 1899. Hoewel de Jaardag van vandaag door omstandigheden pas aan het einde van de maand januari wordt gehouden, wil ik U toch nog mede uit naam van mijn mede-bestuursleden veel goeds voor het nieuwe jaar toewensen. Tevens dank ik mijn mede-bestuursleden en de leden van de Redactie van het Bulletin voor het vele en belangrijke werk, dat zij ook weer in het afgelopen jaar voor de KNOB hebben verricht. Last but not least dank ik mevrouw T. Peters-Gest, die sinds medio februari van het vorig jaar de Chef de Bureau, mevrouw drs M.E. de Haas, heeft geassisteerd en sinds enige tijd ook vervangt. Het bestuur hoopt dat mevrouw De Haas weer spoedig geheel hersteld zal zijn en wenst haar veel sterkte in deze toe.

Het bestuur van de KNOB kan weer op een goed jaar terugzien. Naast de in Groningen in samenwerking met de Rijksuniversiteit van Groningen gehouden jaardag werden nog 5 studiedagen georganiseerd: in Kampen met de voorjaarsledenvergadering, waarna het archeologisch onderzoek en aspecten van de monumentenzorg in de stad Kampen aan de orde kwamen; in Utrecht tezamen met de Stichting Bouwhistorie Nederland, met als onderwerp 'Bouwhistorisch onderzoek in de praktijk van de monumentenzorg' (nummer 5 van het Bulletin van de KNOB heeft uitvoerig aandacht aan deze studiedag geschonken); in Amsterdam over 'Jacob van Campen, het klassieke ideaal in de gouden eeuw'; in Middelburg over 'Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland' en in Almere met de najaarsledenvergadering en als onderwerp 'Het cultuurhistorisch belang van het nieuwe land'.

Het bestuur heeft zich in de afgelopen jaren gebogen over de vraag: 'Wanneer reageert de KNOB wel en wanneer niet'. Medio van het afgelopen jaar kwam een nota, getiteld 'Het behoud van het cultuurhistorisch erfgoed. Een beschouwing over de rol van de KNOB', gereed. Het ligt in de bedoeling deze aangelegenheid in de a.s. voorjaarsledenvergadering aan de orde te stellen.

Het zogenaamde 'Verbond van Zeist', waarbij het Nationaal Contact Monumenten, de KNOB, de Bond Heemschut, de Federatie Monumentenwacht en de Vereniging Open Monumenten betrokken zijn, is in april 1995 voor de tweede maal bijeen geweest. Het doel van deze bijeenkomsten is duidelijkheid te scheppen over de positie van alle hoofd-participanten uit het particuliere veld, met name over de positie van het NCM en de nieuwe VOM.

Ook in april vond een rondetafelgesprek tussen een zevental particuliere monumentenorganisaties en de Staatssecretaris van OCW plaats, waarbij eveneens de KNOB betrokken was. Als één van de belangrijkste gespreksonderwerpen kan genoemd worden het in 1994 gepubliceerde 'Strategisch Plan voor de Monumentenzorg'. Eindelijk kwam in november 1995 het besluit van het Kabinet naar buiten om een eenmalige reservering van f 275 miljoen te maken om de noden op het terrein van de monumentenzorg te lenigen. Hiermee is de jarenlange inzet van alle betrokkenen op het terrein van de monumentenzorg met succes bekroond, aldus de Staatssecretaris in zijn brief. U heeft daarover ongetwijfeld in de dagbladers gelezen.

In verband met de door de Staatssecretaris van OCW uit te brengen 'Cultuurnota en bekostiging' heeft het bestuur een meerjaren-beleidsprogramma voor de jaren 1997 – 2000 inmiddels opgesteld; dit stuk is eind december bij de RDMZ ingediend. Het bestuur heeft de

laatste jaren een beleid gevoerd, dat erop was gericht om de kernactiviteiten van de KNOB verder te professionaliseren en te profileren. Het bestuur is voornemens om dat beleid te continueren. Met betrekking tot de plaats en de taken van de KNOB in het brede veld van de particuliere en institutionele monumentenzorg merk ik op, dat het bestuur er niet naar streeft om in enige situatie primair de verantwoordelijkheid te dragen voor het behoud of het beheer van delen van het cultuurhistorisch erfgoed. Wanneer bepaalde gebeurtenissen of ontwikkelingen daartoe aanleiding geven, zal het bestuur echter het initiatief nemen tot een fundamentele discussie onder deskundigen en betrokkenen over de door anderen gehanteerde uitgangspunten en de uitwerking daarvan. Het Bulletin van de KNOB neemt hierbij een centrale positie in.

Over het lustrum – het 100-jarig bestaan van de KNOB – in 1999, kan ik u tenslotte mededelen, dat de 'lustrumcommissie' sinds medio vorig jaar onder leiding staat van de nieuwe vice-voorzitter, prof. dr G.J. Borger. Als leden voor deze commissie hebben inmiddels hun medewerking toegezegd de heren drs C.W.M. Hendriks, mr G.W. van Herwaarden en drs J.F. van Regteren Altena.

Tot slot wens ik u allen een interessante en leerzame dag toe en draag hierbij de leiding aan professor Koldewij over.

G. Heuff

SUMMARIES

The inaugural lecture of M.D. Ozinga (1948), the rise of the Gothic style and the problem of style periods

Lex Bosman

In 1947 M.D. Ozinga was appointed at an art-historical institute of the university as the first professor of the history of architecture in The Netherlands. During his first years as a professor his previous work at the Dutch Historic Buildings and Monuments Commission provided him with material for research into the architecture of the Middle Ages. In the inaugural lecture delivered when he officially accepted the professorship in 1948, he tried to find the causes of changes in Medieval architecture, notably the rise of the Gothic style. In foreign literature possible explanations had been suggested, but these could hardly satisfy him. Ozinga performed his research within the framework of the successive style periods, a classification model which has been criticized ever since, but has never been revised. He disagreed with Panofsky, who attributed a rather large role in the rise of the Gothic style to abbot Suger of Saint-Denis. Ozinga himself opted for a combination of various factors, all of them having contributed to the rise of the Gothic style, with a leading part played by the artist. The fact that in the Middle Ages there was no such thing as a conception of style yet did not induce Ozinga to come up with an essentially different outlook on this matter.

The 'Dutch school' of fortification theory

Edwin Paar

The 'Dutch school' of fortification theory influenced Portuguese military architecture in the seventeenth century in two ways. On the one hand, shortly after the Restauração (1640), two engineers, Cos-

mander and Gillot, came to Portugal from The Netherlands and fortified several Portuguese cities, thus introducing the Dutch tradition, which greatly influenced the practical execution of Portuguese fortification architecture for a long time.

On the other hand, there was also great influence from The Netherlands through treatises on fortification architecture. These treatises were often sent directly to Portugal from the Dutch Republic or Flanders (where Portuguese engineers served in the Spanish armies). In particular, they were studied at the *Aula de Esfera* in the *Colégio de Santo Antão* in Lisbon, a Jesuit college. In 1647 the *Aula de Fortificação e Arquitectura Militar* was founded, an institute exclusively aimed at the teaching of fortification architects. This institute was under the inspiring leadership of Luís Serrão Pimentel, the most important fortification architect in Portugal in the seventeenth century. Pimentel made a very thorough study of the Dutch treatises and used them as a source of inspiration when he compiled his own *Methodo Lusitanico* (Portuguese Method), a book which was not published until after his death.

The manuscripts written by Pimentel also show his preference for the Dutch school. The first, most important and probably most voluminous handwriting, the *Hercotectonica*, was used as a standard work by his students, the later fortification architects in the war against Spain (1640-1667). In the *Hercotectonica* Pimentel worked with the Rhineland foot as the unit of measure. The huge influence Pimentel had on Portuguese fortification architecture in the seventeenth century indirectly reflects the enormous effect of Dutch military architecture at that time.

‘Luctor et emergo’**

Bernadette van Hellenberg Hubar en Wies van Leeuwen

The government-architect Gijsbert Friedhoff (1892-1970), left an important mark on the architecture of the Dutch state after World War II, when large parts of the Netherlands had to be rebuilt. The works of this period, known as the post-war reconstruction architecture (1946-1965), are at the moment seriously threatened by developments in building and cityplanning. The crucial problem is that most of the post-war reconstruction architecture is too young to be protected by the Historic Buildings and Ancient Monuments Act 1988, which applies a terminus ante quem of minimal 50 years. This means that during the next decennium buildings of a high quality standard in architecture, siting and decoration inevitably will disappear, unless cities and provinces will take their responsibility by making their own rules for the keeping of valuable specimens of post-war architecture and cityplanning.

The works of Friedhoff are a touchstone in this process. His former offices for the ministry of Education, Arts and Sciences (Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen) (1953) in the Hague are being demolished at this very moment, whereas in Oostburg (Zeeland) his District-court (Kantongerecht) (1953) is threatened by plans of the very municipality that once requested the central government to build it. The council of Oostburg wants to use the spot to construct a mall. This is all the more regrettable because of the great quality of Friedhoffs designs. Raised in the tradition of the Delft school (Delftse school) Friedhoff combined a solid craftsmanship with traditional motifs to suggest dignity and *decorum*, which his tutor, professor Henri Evers characterised as ‘the morality of a building’. His buildings are expressive by the grouping of masses as well as lucid by their groundplan, in which he tried to accomplish a ‘climax’ by the sequence and the form of the various spaces. His idea was to set an

example for state-architecture which appealed to the public by expressing the values of the community and the government.

Friedhoff was able to carry out this programme to its full extent by calling in the assistance of interior decorators and designers of furniture, sculpture, armatures, glass-stained windows, graffiti, mosaics and murals. In this he proved to be a true heir of the Dutch tradition of Cuypers and Berlage, who also created an appealing impression in their buildings by exploiting the visual and symbolic possibilities of architectural elements in combination with the decorative and applied arts. Both the in- and exterior of a building contained in their view a message in stone.

One can only hope that the call of tradition will reach politicians and administrators in time to create new chances for the post-war reconstruction.

* ‘I struggle and overcome’ is the device of the coat of arms of the province of Zeeland, and refers to its ever-continuous struggle with the sea.

AUTEURS

Dr Lex Bosman studeerde kunstgeschiedenis in Utrecht, waar hij in 1990 promoveerde (*De Onze Lieve Vrouwekerk in Maastricht. Bouwgeschiedenis en historische betekenis van de Oostpartij*), en tegenwoordig werkt als universitair docent. Hij publiceerde in diverse tijdschriften voornamelijk over architectuur en architectuuriconologie van de middeleeuwen. Ook doet hij onderzoek naar Nederlandse koloniale architectuur in West-Indië (bijv. over *Nieuw Amsterdam in Berbice (Guyana). De planning en bouw van een koloniale stad, 1764-1800*, 1994).

Drs Edwin Paar is in 1991 in Leiden als kunsthistoricus afgestudeerd. Momenteel is hij bezig met een onderzoek naar de wederzijdse invloeden in de Portugese en Nederlandse architectuur in de zeventiende eeuw, zowel op het Europese continent als in hun beider koloniën in en langs de Atlantische Oceaan.

Dr B.C.M. van Hellenberg Hubar studeerde kunstgeschiedenis aan de RU Utrecht, publiceert regelmatig over negentiende- en twintigste-eeuwse kunst en architectuur, en promoveerde in 1995 op de esthetica van P.J.H. Cuypers, J.A. Alberdingk Thijm en V.E.L. de Stuers, getoetst aan het programma van de voorgevel van het Rijksmuseum. Zij is secretaris van het Cuypersgenootschap en consulent van de stichting Ad rem monumentorum, die adviezen verstrekt ter zake van projecten en procedures op het gebied van de monumentenzorg.

Dr A.J.C. (Wies) van Leeuwen studeerde kunstgeschiedenis aan de KU Nijmegen, publiceert regelmatig over negentiende- en twintigste-eeuwse kunst en architectuur, en promoveerde in 1995 op P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect. Hij is werkzaam als projectleider voor het MSP/MRP bij de provincie Noord-Brabant en voorzitter van het Cuypersgenootschap.

- archeologen, bouwhistorici, monumentenzorg en mediaevisten -

14 Onderzoekers doen verslag van een grootscheeps interdisciplinair historisch onderzoek in Nederland

Sandrasteeg 8. Bij iedereen bekend als de proosdij en – vooral – Deventers oudste woning. In het voorjaar van 1992 beginnen werklieden van een gespecialiseerd aannemersbedrijf aan een ingrijpende restauratie van dit historische pand. Zoals altijd is er tijdens de restauratiewerkzaamheden beperkt tijd ingeruimd voor onderzoek. De ontdekkingen, die men kort na de aanvang van

het kleinschalige onderzoek doet, zijn echter zo spectaculair dat een diepgravender onderzoek dringend gewenst is. Gelukkig blijken eigenaar en aannemer niet gespeend van historisch besef. Zij stellen hun planning drastisch bij en geven daarmee ruimte aan een grootscheeps interdisciplinair historisch onderzoek in Nederland, dat ook internationaal grote aandacht trekt. Doel: de beschrijving van de geschiedenis van het kapittel van Lebuinus in Deventer.

Teken nu in en bespaar fl 10,-

'Het kapittel van Lebuinus in Deventer', dat medio april verschijnt, zal fl 55,- gaan kosten. Wanneer u voor 30 maart 1996 intekent kunt u profiteren van de intekenkorting van maar liefst fl 10,-. U betaalt dan slechts fl 45,- voor deze zeer luxe uitgave.

Voor uw intekening kunt u gebruik maken van de bon in de advertentie. Vul hem in en stuur hem in een ongefrankeerde envelop aan Arko Uitgeverij, Antwoordnummer 2416, 3430 VB Nieuwegein. Wanneer u dit tijdschrift niet wilt beschadigen maak dan een fotocopie van de bon of bel met telefoon 030 6051090. Men zal uw mondelinge opdracht graag noteren.

INTEKENKAART

Ja, ik maak gebruik van de intekenmogelijkheid. Ik reserveer hierbij exemplaren van het boek 'Het kapittel van Lebuinus in Deventer' (ISBN 9072047 31 1) à fl 45,-* (Na 30 maart 1996 fl 55,-).

Ik geef er de voorkeur aan het boek/de boeken te ontvangen via mijn boekhandel:

naam: _____

adres: _____

postcode/plaats: _____

datum: _____

handtekening: _____

*exclusief verzendkosten

Publikatie van niveau

Een uniek project met een omvang als dit vraagt om een publikatie van niveau. De uitgever heeft daarom besloten tot een luxe uitgave van de teksten en de vele afbeeldingen, die het onderzoek heeft opgeleverd. Het boek, dat ongeveer 340 pagina's op A4-formaat gaat omvatten, wordt ingebonden uitgegeven in een met goud gestempelde linnen band. Het stofomslag is in vier kleuren uitgevoerd.

Inhoud

Inleiding, J.R.M. Magdelijns

I HET KAPITTEL IN DEVENTER

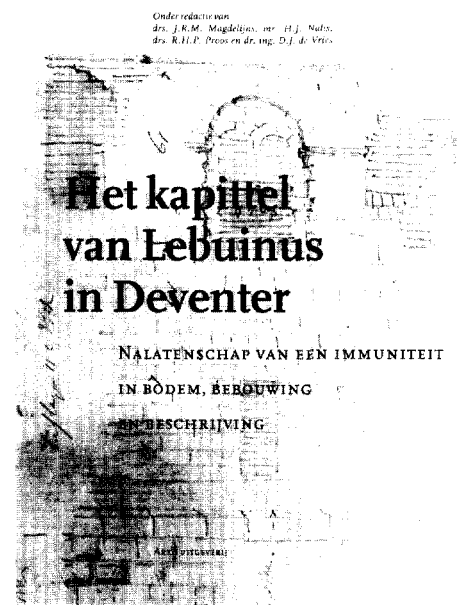
- 1 Van missiebasis tot stadskapittel, K. van Vliet
- 2 Het zinkend schip en zijn bemanning, M.R. Otten
- 3 De reformatie van de geestelijke huizen, H.J. Nalis

II HET KAPITTELGEBIED

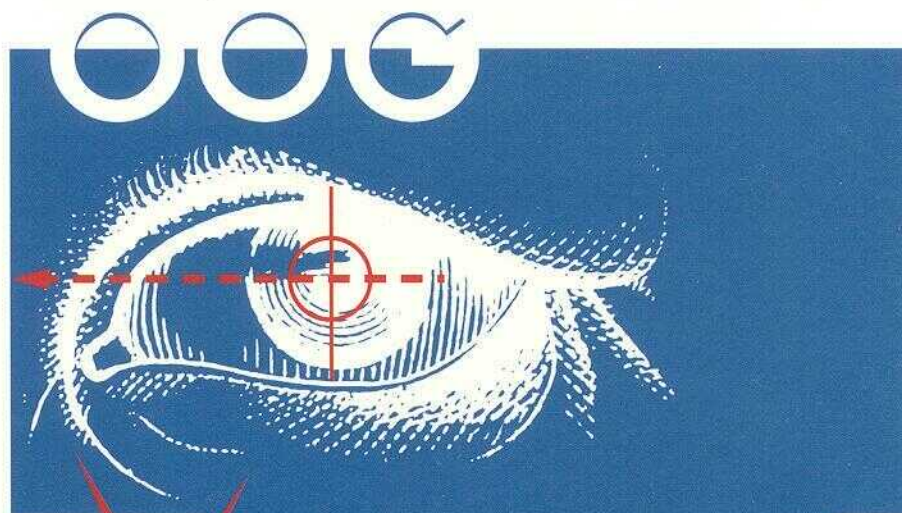
- 1 Nederzettingsontwikkeling van Deventer tot 1200, Th. A. Spitzers
- 2 Het kapittelbezit en de stedelijke ontwikkeling na de 12de eeuw, J.W. Bloemink
- 3 De plaats van het kapittel in de stad, K. van Vliet
- 4 De opgraving aan de Stroommarkt (1966/1967), Th. A. Spitzers
- 5 Voor de deur van het Bisschopshof, M. Groothedde

III DE PROOSDIJ

- 1 Kennismaking met de kern, Th. A. Spitzers en D.J. de Vries
- 2 Archeologisch onderzoek in en om Sandrasteeg 8, R.H.P. Proos

- 3 Bijdragen van specialistisch archeologisch onderzoek, I. Joosten e.a.
 - 4 Beschrijving en datering van de kern van het gebouw, C.M.H. Martin en D.J. de Vries
 - 5 De kern in een architectonisch-historische context, C.M.H. Martin
 - 6 Uitbreidingen en aanpassingen, M.E. Stades-Vischer en D.J. de Vries
 - 7 Bewoningsgeschiedenis vanaf de 16de eeuw, H.J. Nalis
 - 8 De restauratie van Sandrasteeg 8, J.C.G. Kreek
- ### IV DE KAPITTELHUIZEN
- 1 De architectuur van de kapittelhuizen en hun plaats in de stad, J.W. Bloemink, H.J. Nalis en M.E. Stades-Vischer
 - 2 Geschiedenis en beschrijving per pand (Engestraat, Kleine Overstraat, Kleine Poot, Lange Bisschopstraat, Nieuwstraat, Papenstraat, Sandrasteeg, Strommarkt en Waterstraat) J.W. Bloemink, H.J. Nalis en M.E. Stades-Vischer
- ### V HET BELEID IN DEVENTER
- 1 Het beleid en de onderzoeksmethodiek, J.R.M. Magdelijns
 - 2 De erosie van het Deventer bodemarchief, H.H.J. Lubberding
 - 3 Het belang van onderzoek voor het monumentenbeleid, J.R.M. Magdelijns
- ### VI SLOTBESCHOUWING EN SAMENVATTING

Voor

DRUKWERK

WALBURG DRUK

WALBURG DRUK B.V.
POSTBUS 222
7200 AE ZUTPHEN

TELEFOON 0575 541 522
TELEFAX 0575 542 895